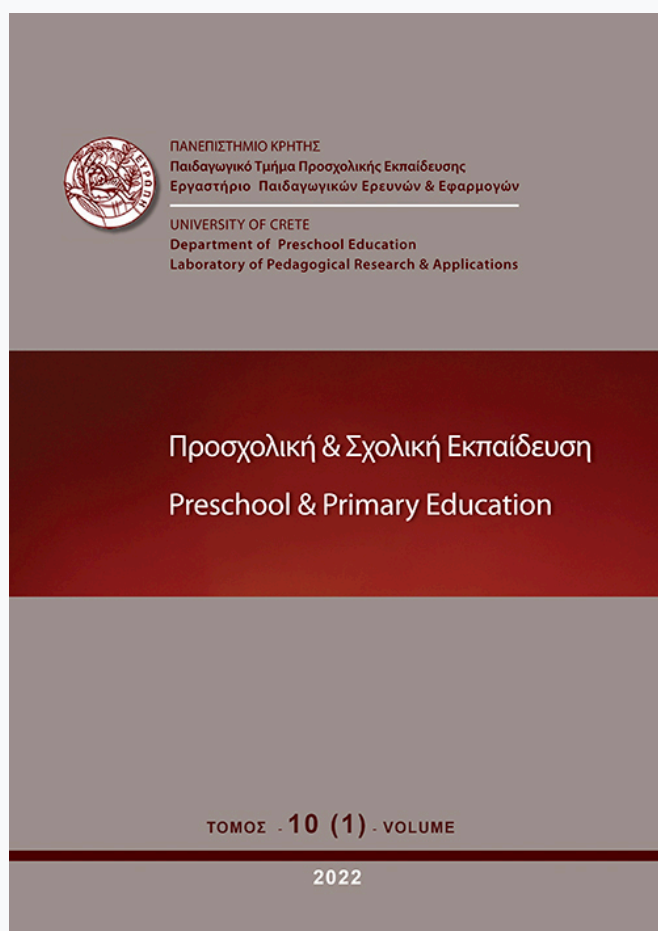

Preschool and Primary Education

Τόμ. 10, Αρ. 1 (2022)

May 2022

ΕΥ ΖΩΩΝ: Σχεδιάζοντας και εφαρμόζοντας εκπαιδευτικές δραστηριότητες για την ευαισθητοποίηση παιδιών προσχολικής ηλικίας απέναντι στα ζώα συντροφιάς

Μαρία Μαρκοδημητράκη, Μαρία Κυπριωτάκη, Μιχάλης Λιναρδάκης, Ειρήνη Σπανάκη, Μαρία Καλεσίου, Μαρίζα Ζυμονοπούλου

doi: [10.12681/ppej.27768](https://doi.org/10.12681/ppej.27768)

Copyright © 2025, Μαρία Μαρκοδημητράκη, Μαρία Κυπριωτάκη, Μιχάλης Λιναρδάκης, Ειρήνη Σπανάκη, Μαρία Καλεσίου, Μαρίζα Ζυμονοπούλου

Άδεια χρήσης [#plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front/license.cc-by-nc-sa4##](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front/license.cc-by-nc-sa4##).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαρκοδημητράκη Μ., Κυπριωτάκη Μ., Λιναρδάκης Μ., Σπανάκη Ε., Καλεσίου Μ., & Ζυμονοπούλου Μ. (2022). ΕΥ ΖΩΩΝ: Σχεδιάζοντας και εφαρμόζοντας εκπαιδευτικές δραστηριότητες για την ευαισθητοποίηση παιδιών προσχολικής ηλικίας απέναντι στα ζώα συντροφιάς. *Preschool and Primary Education*, 10(1), 99–121. <https://doi.org/10.12681/ppej.27768> (Original work published 29 Απρίλιος 2022)

ΕΥ ΖΩΩΝ¹: Σχεδιασμός, υλοποίηση και αξιολόγηση εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων για την ευαισθητοποίηση παιδιών προσχολικής ηλικίας απέναντι στα ζώα συντροφιάς

Μαρία Μαρκοδημητράκη
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μαρία Κυπριωτάκη
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μιχάλης Λιναρδάκης
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ειρήνη Σπανάκη
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μαρία Καλεσιού
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μαρίζα Ζυμωνοπούλου
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη. Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στην προσχολική ηλικία, σύμφωνα με το Πρόγραμμα Σπουδών του νηπιαγωγείου, στοχεύει μεταξύ άλλων στην ανάπτυξη και την καλλιέργεια φιλοζωικής συνείδησης. Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν αφενός να παρουσιάσουμε τις δομημένες δραστηριότητες του εκπαιδευτικού προγράμματος ΕΥ ΖΩΩΝ για την ευαισθητοποίηση των παιδιών προσχολικής ηλικίας σε θέματα ευζωίας και αφετέρου να διερευνήσουμε τους άξονες στους οποίους οι νηπιαγωγοί βασίζουν την αποτελεσματικότητα των δραστηριοτήτων αυτών. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα εφαρμόστηκε σε τέσσερις φάσεις. Στην τέταρτη φάση του εκπαιδευτικού προγράμματος οι 21 από τις 135 νηπιαγωγούς που εφάρμοσαν τις 13 δραστηριότητες και ολοκλήρωσαν το πρόγραμμα συμμετείχαν στην αξιολόγηση των δραστηριοτήτων αυτών. Ο βαθμός υλοποίησης και η αξιολόγηση των δραστηριοτήτων από τις νηπιαγωγούς διερευνήθηκαν με ερωτηματολόγιο μετά το πέρας των δραστηριοτήτων, το οποίο τους χορηγήθηκε ηλεκτρονικά. Οι νηπιαγωγοί αξιολόγησαν τις δραστηριότητες με μία 10/βαθμη κλίμακα τύπου Likert, ενώ για κάθε δραστηριότητα απάντησαν και σε ανοικτή ερώτηση σχετικά με την αποτελεσματικότητά της. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι νηπιαγωγοί στην αξιολόγηση των δραστηριοτήτων έδωσαν έμφαση στον ενθουσιασμό των παιδιών για τους ήρωες του προγράμματος και τα θέματα που πραγματεύονται, καθώς και στον βαθμό στον οποίο οι δραστηριότητες ευαισθητοποίησαν τα παιδιά απέναντι στην κακοποίηση των ζώων, στα δικαιώματά τους αλλά και στην καλλιέργεια αισθήματος ευθύνης για αυτά. Γενικά, η αξιολογική κρίση των νηπιαγωγών για τις δραστηριότητες αυτού του προγράμματος σημείωσε θετικό πρόσημο, ενώ συνέβαλε και στη βελτίωση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων.

Λέξεις-κλειδιά: ευζωία, ζώα συντροφιάς, προσχολική εκπαίδευση

Summary. According to the curriculum in Greece environmental education in preschool aims, among other things, to develop and cultivate animal welfare consciousness. In the present study we attempt: a) to present the structured activities of the educational program EV ZOON regarding the awareness of preschool children about animal welfare issues and b) to explore the axes on which early childhood teachers base the program's effectiveness. The program was implemented in four phases. In the fourth phase of the EV ZOON educational program, 21 out of the 135 early childhood teachers who ended up

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Μαρία Κυπριωτάκη, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 74100, e-mail: mkypriotaki@uoc.gr

Ηλεκτρονικός εκδότης: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
URL: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/education>

and evaluated the activities, implemented a series of 13 activities. The degree of implementation and the evaluation of the activities by the early childhood teachers were investigated after the end of the activities in a questionnaire that was administered electronically. The results were based on their evaluation of each activity separately on a question about its effectiveness on a Likert scale and on the qualitative analysis of a relevant open-ended question. The results showed that in their evaluation of the activities the early childhood teachers, emphasized: a) the enthusiasm of the students for the heroes of the program and the issues they discussed, b) the extent to which the activities managed to raise awareness about animal abuse, animal rights and cultivation of a sense of responsibility for them, and c) the means of implementation of the activities (duration, target group, etc.). Positive elements emerged for the activities of the program, but the respondents also noted points that made it difficult for teachers and students to implement the activities. Early childhood teachers' evaluation of the activities of the educational program EV ZOON was a positive sign and contributed to their improvement.

Key words: animal well-being, pets, stray, educational program, preschool education

Εισαγωγή

Στη σύγχρονη εποχή διερευνάται ευρέως η διάσταση της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης (ΠΕ) κυρίως κάτω από δύο σκοπιές, την περιβαλλοντική και την εκπαιδευτική (Παπαβασιλείου, 2011). Αναφορικά με την πρώτη διάσταση, το φυσικό περιβάλλον ορίζεται ως ο χώρος διαβίωσης και ανάπτυξης ζώων και φυτών (Λυριτζής, 2005). Νόμοι για την προστασία του περιβάλλοντος το ορίζουν ως ένα σύνολο παραγόντων - φυσικών, βιολογικών, κοινωνικών, πολιτιστικών κ.ά. - που αλληλεπιδρούν και με τη σειρά τους επηρεάζουν την υγεία των κατοίκων και την ποιότητα της ζωής τους, αλλά και την πολιτιστική και ιστορική τους παράδοση, την ανάπτυξη αισθητικών αξιών και γενικότερα την οικολογική ισορροπία (Μάρκου, 2016· Νόμος 1650/1986, ΦΕΚ 160 / Α / 16-10-86, Άρθρο 2, § 1). Αναφορικά με τη δεύτερη διάσταση, την εκπαιδευτική, η περιβαλλοντική εκπαίδευση σχετίζεται με τη διαδικασία αναγνώρισης και αποσαφήνισης εννοιών που εστιάζουν στην ανάπτυξη στάσεων και αντιλήψεων αναγκαίων για την κατανόηση της σχέσης και της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το βιοφυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον (Μαυρικάκη, 2005). Σε αυτή τη διαδικασία εμπλέκονται η ενασχόληση με τη λήψη αποφάσεων και η διαμόρφωση κώδικα συμπεριφοράς (International Union for the Conservation of Nature, 1970, όπ. αναφ. στο Δημητρίου, 2009). Βασικός σκοπός της ΠΕ είναι να διαμορφώσει υπεύθυνους πολίτες, ικανούς να παρέχουν προστασία και να επιλύουν αποτελεσματικά προβλήματα που μπορεί να δημιουργούνται στο περιβάλλον (Hungerford et al., 1994). Γενικότεροι στόχοι της ΠΕ είναι: α) να παράσχει γνώσεις, β) να υποστηρίξει το αναπτυσσόμενο άτομο να αποκτήσει δεξιότητες, στάσεις και αξίες που αποβλέπουν στη βελτίωση και την προστασία του περιβάλλοντος και γ) να συμβάλλει στη διαμόρφωση προτύπων συμπεριφοράς για ένα περιβάλλον βιώσιμο (Αναστασάτος, 2005).

Ειδικότερα, στην προσχολική ηλικία θεωρείται ότι η ΠΕ συμβάλλει στη γνωστική και ηθική ανάπτυξη των παιδιών. Όσο πιο κοντά είναι στη φύση το μικρό παιδί και όσο πιο ενεργητικός είναι ο ρόλος του σε δράσεις που την αφορούν τόσο πιο καλά τη γνωρίζει, ενώ παράλληλα ευαισθητοποιείται σε θέματα σχετικά με την προστασία της (Melson, 2003· White, 2004). Επιπρόσθετα, εδώ και αρκετά χρόνια υποστηρίζεται, πέρα από τη γνωστική, και η συναισθηματική αλλά και η συμπεριφορική διάσταση που λαμβάνει στην προσχολική ηλικία η ΠΕ μέσα από την προσπάθεια επίλυσης προβληματισμών (Παπαδημητρίου, 2006). Σύμφωνα με τον Kahn (2002), στην προσχολική ηλικία δημιουργούνται εμπειρίες που καθορίζουν τις συμπεριφορές των παιδιών στην ενήλικη ζωή τους. Η σχέση με το περιβάλλον αναπτύσσεται όταν δοθούν ευκαιρίες στο παιδί να αλληλεπιδράσει και να πειραματιστεί στη

φύση (Πρεβεζάκου & Χατζηγεωργίου, 2012). Η επαφή και η ενασχόληση των παιδιών προσχολικής ηλικίας με τη φροντίδα των ζώων είναι ένας τρόπος με τον οποίο προάγεται η σχέση αυτή, καθώς αναπτύσσουν μέσω αυτής της διαδικασίας ενσυναίσθηση απέναντι στα ζώα (Sobel, 1996). Τα ζώα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας των μικρών παιδιών, καθώς πραγματεύονται/μελετούν/μαθαίνουν συχνά έναν κόσμο, είτε φανταστικό είτε πραγματικό, γεμάτο με ζώα (Melson, 2003). Τα παιδιά ενδέχεται να ζουν με ζώα συντροφιάς (Νόμος 4039/2012, ΦΕΚ Α-15/02.02.2012, Άρθρο 1· Νόμος 4830/2021, ΦΕΚ Α-169/18/09/2021, Επανεκτόπωση λόγω σφάλματος 20/09/2021, Άρθρο 2), ζώα, δηλαδή, των οποίων τη φροντίδα και τη συντήρηση έχει αναλάβει ο άνθρωπος με τον οποίο ζουν και συναναπτύσσονται στον ίδιο χώρο. Τα παιδιά μπορεί, ακόμα, να έρχονται σε επαφή με *δεσποζόμενα ζώα συντροφιάς*, ήμερα, δηλαδή ζώα που ζουν κυρίως αλλά όχι πάντα κάτω από την ίδια στέγη με τον άνθρωπο που τα φροντίζει και έχει την ευθύνη τους, αλλά και με *αδέσποτα ζώα συντροφιάς*, ζώα δηλαδή, των οποίων τη φροντίδα, την άμεση επίβλεψη και τον έλεγχο δεν έχει αναλάβει ένα συγκεκριμένο πρόσωπο (Νόμος 4039/2012, ΦΕΚ Α-15/02.02.2012, Άρθρο 1). Στη ζωή των μικρών παιδιών ενδέχεται, επίσης, να έχουν θέση τα *επικίνδυνα ζώα συντροφιάς*, ζώα που απρόκλητα είναι ιδιαίτερα επιθετικά είτε απέναντι στους ανθρώπους είτε απέναντι σε άλλα ζώα ή, σύμφωνα με τη κείμενη νομοθεσία, πάσχουν από κάποια μεταδιδόμενη ή ανίατη ασθένεια (Νόμος 4039/2012, ΦΕΚ Α-15/02.02.2012, Άρθρο 1). Ωστόσο, μέσα από οικείες δράσεις (ανάγνωση παιδικών βιβλίων, ταινίες, ψηφιακά παιχνίδια κ.λπ.) ακόμα και το θέμα των άγριων ζώων, κατέχει μεγάλο ενδιαφέρον για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας και η συναναστροφή τους με αυτά σκιαγραφείται κυρίως μέσα στο παιχνίδι τους (Walsh, 2009a, b). Για τον λόγο αυτό η σχέση με τα ζώα και τα φυτά αποτελεί αντικείμενο μελέτης και πρόταση του Προγράμματος Σπουδών του νηπιαγωγείου (Υπουργική Απόφαση, Γ2/21072β). Δίνεται, δηλαδή, στην Ελλάδα, ήδη από την προσχολική ηλικία, ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων των μικρών παιδιών μέσα από την ΠΕ εντός του Προγράμματος Σπουδών του νηπιαγωγείου. Επιπλέον, ερευνητές θεωρούν ότι τα ζώα συντροφιάς προσφέρουν συναισθηματική ανακούφιση στα παιδιά (Melson, 2003), ενώ η επεξεργασία θεμάτων για τα ζώα μέσα από προγράμματα στο νηπιαγωγείο συμβάλλει στο να κατανοήσουν τα μικρά παιδιά τις σχέσεις τους με αυτά (Δαφέρμου κ.ά., 2006).

Αξία και αναγκαιότητα ανάπτυξης προγραμμάτων ΠΕ στο νηπιαγωγείο

Η αξία ανάπτυξης προγραμμάτων παρέμβασης, στο πλαίσιο της ΠΕ, στο νηπιαγωγείο που ενισχύουν την κοινωνικο-συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών μελετάται στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία (Δώνη & Γιώτσα, 2017). Υποστηρίζεται ότι μακροπρόθεσμα τα προγράμματα παρέμβασης για την ΠΕ συμβάλλουν στην προσαρμοστική συμπεριφορά των παιδιών προσχολικής ηλικίας και ενισχύουν τις ακαδημαϊκές τους επιδόσεις, καθώς αυτή θεωρείται ως η περισσότερο αντιπροσωπευτική ηλικία για την ενασχόληση με πρώιμα παρεμβατικά προγράμματα - προγράμματα πρωτογενούς πρόληψης με στόχο την ψυχική υγεία των παιδιών (Greenberg et al., 2001· Kourkoutas et al., 2011· Χατζηχρήστου, 2011· Υπ. Απ. Γ2/21072β, ΦΕΚ 304/Β/13-3-2003). Επιπλέον, έχει βρεθεί ότι τα προγράμματα προσχολικής ηλικίας που εστιάζουν στην ανάπτυξη κοινωνικο-συναισθηματικών δεξιοτήτων σχετίζονται με την ανάπτυξη της σχολικής ετοιμότητας των μικρών παιδιών για τη μετάβαση στην επόμενη βαθμίδα εκπαίδευσης (Barnett et al., 2010· Raver et al., 2008).

Επιπλέον, οι Δώνη και Γιώτσα (2017) επισημαίνουν τη σπουδαιότητα εμπλουτισμού του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών (ΑΠΣ) του νηπιαγωγείου με περισσότερα προγράμματα παρέμβασης που θα αναπτύξουν τις κοινωνικο-συναισθηματικές δεξιότητες των παιδιών προσχολικής ηλικίας μέσα από δομημένες διαδικασίες, πιθανή επιμόρφωση των

εκπαιδευτικών που θα τα εφαρμόσουν και διάθεση ενδεικτικού/υποστηρικτικού υλικού για την υλοποίησή τους. Προς αυτήν την κατεύθυνση στοχεύει και το ερευνητικό-εκπαιδευτικό πρόγραμμα ΕΥ ΖΩΩΝ, με τις δραστηριότητες του οποίου θα ασχοληθούμε στη συνέχεια της παρούσας εργασίας.

Σε έρευνες που αφορούν στα ζώα συντροφιάς προτείνεται η ένταξη σχετικών με αυτά προγραμμάτων στην εκπαιδευτική διαδικασία από την προσχολική ηλικία (Kotrschal & Ortbauer, 2003· Walters & Stokes, 2008). Οι Lee και Ma (2006) υλοποίησαν ένα πρόγραμμα παρέμβασης σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και στη συνέχεια αξιολόγησαν κατά πόσο, σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευτικών και των γονιών, άλλαξαν προς το θετικό οι στάσεις και οι αντιλήψεις των παιδιών αυτών απέναντι στα ζώα. Οι ερευνητές επιβεβαιώνουν την ανάγκη εφαρμογής προγραμμάτων ΠΕ που εμπλέκουν γονείς και εκπαιδευτικούς ήδη από την προσχολική ηλικία. Επιπλέον, οι Borgi και Cirulli (2015), οι οποίοι μελέτησαν τις προτιμήσεις παιδιών ηλικίας τριών έως έξι ετών από την Ιταλία σε διάφορα χαρακτηριστικά των ζώων (ομοιότητα με τους ανθρώπους, εξωτερική εμφάνιση, μέγεθος), υποστηρίζουν ότι εκπαιδευτικά προγράμματα για τα ζώα πρέπει να υλοποιούνται σε μικρά παιδιά πριν την έναρξη της σχολικής τους ζωής στο δημοτικό σχολείο, καθώς ενισχύουν τη γνώση των παιδιών για τα ζώα και προάγουν θετικές μορφές συμπεριφοράς απέναντί τους, δεδομένου μάλιστα, όπως υποστηρίζουν, ότι οι περισσότερες αρνητικές μορφές συμπεριφοράς αναδύονται νωρίς στη ζωή των παιδιών.

Στον ελλαδικό χώρο, σε μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση της ΠΕ στο νηπιαγωγείο, ο Χρυσοφίδης (1995) τονίζει τη σημασία των παιδαγωγικών παρεμβάσεων για την ανάπτυξη αξιών γύρω από την προστασία του περιβάλλοντος, ενώ η Χατζηγεωργίου (2003) υποστηρίζει ότι η ηθική δέσμευση και η κοινωνική επιταγή που αναπτύσσονται στο παιδί προσχολικής ηλικίας δρουν αποτελεσματικά ως προς τη συνειδητοποίηση της σχέσης που έχει με το φυσικό περιβάλλον (Χαρτερού, 2017). Από τα παραπάνω προκύπτει ότι θέματα που σχετίζονται με τα ζώα προσελκύουν το ενδιαφέρον των παιδιών προσχολικής ηλικίας και ανταποκρίνονται στα κύρια ενδιαφέροντα αυτής της ηλικιακής περιόδου, ενώ παράλληλα αποτελούν πεδία ανάπτυξης των κοινωνικο-συναισθηματικών τους δεξιοτήτων με κατάλληλα σχεδιασμένες παρεμβάσεις.

Ακόμα, στην ισχύουσα ελληνική νομοθεσία (Νόμος 4039/2012, Άρθρο 18· Νόμος 4830/2021, ΦΕΚ Α-169/18/09/2021, Επανεκτύπωση λόγω σφάλματος 20/09/2021, Άρθρο 31) τα εκπαιδευτικά προγράμματα για τα ζώα θεωρούνται κατάλληλα, όπως και οι εκδηλώσεις, οι προβολές και άλλες σχετικές δράσεις, εντός των νηπιαγωγείων και των σχολείων προκειμένου να ευαισθητοποιηθούν τα παιδιά και να αναπτύξουν φιλοζωία. Παράλληλα, παρουσιάζεται η τάση για διερεύνηση της ανάπτυξης της δημιουργικότητας των παιδιών προσχολικής ηλικίας μέσα από διάφορα προγράμματα ΠΕ που υποστηρίζονται από τις θεματικές ενότητες του Προγράμματος Σπουδών του νηπιαγωγείου (Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011).

Στην Ελλάδα, στον βαθμό που γνωρίζουμε, δεν υπάρχουν προγράμματα ΠΕ για τα ζώα με ερευνητική και παράλληλα εκπαιδευτική διάσταση. Στην ελληνική βιβλιογραφία δε φαίνεται να υπάρχουν αρκετές έρευνες που μελετούν τις στάσεις των επιμέρους ομάδων (γονιών, παιδιών και εκπαιδευτικών) ή και όλων μαζί προκειμένου να αναδειχθούν στάσεις και αντιλήψεις γύρω από το θέμα των ζώων συντροφιάς, που αφορά μεγάλο μέρος της καθημερινότητας και των ενδιαφερόντων των παιδιών προσχολικής ηλικίας. Για την κάλυψη αυτού του ερευνητικού κενού γνώσης σχεδιάστηκε το ερευνητικό και εκπαιδευτικό πρόγραμμα ΕΥ ΖΩΩΝ, μέσα από τις δραστηριότητες του οποίου επιχειρείται μια ολιστική προσέγγιση και στροφή των συμμετεχόντων προς θετικότερες στάσεις και αντιλήψεις απέναντι στα ζώα. Τονίζουμε τη διττή φύση του προγράμματος, καθώς οι όποιες προσπάθειες έχουν γίνει μέχρι τώρα σε διεθνές επίπεδο (βλ. σχ. Lee & Ma, 2006) στρέφονται κυρίως προς την ευαισθητοποίηση των μικρών παιδιών για τα ζώα και τη διερεύνηση των στάσεων και των αντιλήψεών τους για αυτά καθώς και τη σχέση των ζώων με τον άνθρωπο και το περιβάλλον

έμμεσα (μέσω γονιών και εκπαιδευτικών) (Ljudska univerza Rogaska Slatina, 2017). Επίσης, δεν έχουμε εντοπίσει στη διεθνή βιβλιογραφία ούτε έχει πραγματοποιηθεί κατά το παρελθόν στον ελλαδικό χώρο ερευνητικό και παράλληλα εκπαιδευτικό πρόγραμμα με δομημένες δραστηριότητες. Στην παρούσα εργασία θα επικεντρωθούμε μόνο στις επιμέρους δραστηριότητες που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο υλοποίησής του προγράμματος ΕΥ ΖΩΩΝ σε ιδιωτικά και δημόσια νηπιαγωγεία της Κρήτης κατά το ακαδημαϊκό έτος 2019-2020, μετά από σχετική έγκριση από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (Αρ. Πρωτοκόλλου Φ15/212237/53347/Δ1). Οι προτεινόμενες δραστηριότητες αφορούν στον σχεδιασμό, την ανάπτυξη και την εφαρμογή δραστηριοτήτων με κοινό στόχο τη διαθεματικότητα, την αφύπνιση του ενδιαφέροντος των μικρών παιδιών, την αξιοποίηση της πρότερης γνώσης και εμπειρίας τους και την πρόσληψη από τα παιδιά της γνώσης με τρόπο ολιστικό, ενισχύοντάς τους παράλληλα την αίσθηση του ανήκειν σε μια ομάδα, τη σχολική κοινότητα εν προκειμένω (Δαφέρμου κ.ά., 2006). Ο ρόλος των νηπιαγωγών στην υλοποίηση των δραστηριοτήτων αναμένεται να είναι υποστηρικτικός και να εμπλέκονται στον βαθμό που καθίσταται αναγκαία η διατήρηση από μέρους τους του ενδιαφέροντος των παιδιών για τη συν-δόμηση των δραστηριοτήτων που παισιώνουν το θέμα της συζήτησης. Οι εκπαιδευτικοί συνιστάται να παρέχουν στα μικρά παιδιά ευκαιρίες για πειραματισμό που προάγουν τη μάθηση, να συμβάλλουν στην ενίσχυση της αυτοπεποίθησης των παιδιών μέσα από την επίτευξη κοινών στόχων (Χρυσσιφίδης, 2000), στην καλλιέργεια, μέσα από τη συλλογική προσπάθεια, της αξίας της ατομικής προσφοράς και του σεβασμού στη διαφορετικότητα (Katz & Chard, 2004), ενώ οι μαθησιακοί στόχοι καλό είναι να σχετίζονται με αντίστοιχες καταστάσεις του πραγματικού κόσμου (Ματσαγγούρας, 2002).

Ο στόχος της παρούσας εργασίας ήταν να διερευνηθεί η αποτελεσματικότητα των δραστηριοτήτων με βάση τις εκτιμήσεις των νηπιαγωγών, ως προς το: α) αν κατάφεραν να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των παιδιών και να τα ευαισθητοποιήσουν, β) αν οι δραστηριότητες αυτές ήταν κατάλληλες για την ηλικία των παιδιών, και γ) αν η χρονική διάρκεια εφαρμογής τους και τα μέσα υλοποίησης ήταν αποτελεσματικά. Ειδικότερα, τα ερευνητικά ερωτήματα είναι:

1. Με βάση τις εκτιμήσεις των νηπιαγωγών, οι δραστηριότητες του ερευνητικού-εκπαιδευτικού προγράμματος ΕΥ ΖΩΩΝ ευαισθητοποίησαν τα παιδιά απέναντι στην κακοποίηση των ζώων (παραβατική συμπεριφορά, εγκληματικότητα, στερεότυπα), στα δικαιώματά τους (έννομη συμπεριφορά απέναντι στα ζώα) και στο αίσθημα ευθύνης τους απέναντι σε αυτά;
2. Με βάση τις εκτιμήσεις των νηπιαγωγών, οι δραστηριότητες ήταν αποτελεσματικές κατά την υλοποίησή τους, όσον αφορά στην ηλικία των παιδιών, στη χρονική διάρκεια της εφαρμογής τους και στα μέσα υλοποίησης;

Μέθοδος

Συμμετέχοντες

Στη μελέτη συμμετείχαν 21 νηπιαγωγοί. Και οι 21 ήταν γυναίκες με μέσο όρο ηλικίας τα 42 έτη. Ο μέσος όρος ετών προϋπηρεσίας τους στην εκπαίδευση ήταν 13,68 έτη. Έντεκα από αυτές είχαν πτυχίο ανώτατης εκπαίδευσης, επτά ήταν κάτοχοι μεταπτυχιακού διπλώματος και μία διδακτορικού τίτλου σπουδών. Δέκα νηπιαγωγοί υπηρετούσαν σε νηπιαγωγεία της επαρχίας και 9 σε νηπιαγωγεία αστικών κέντρων. Εννέα νηπιαγωγοί εργάζονταν σε κλασικό νηπιαγωγείο και 10 σε ολοήμερο.

Μέσα συλλογής δεδομένων και διαδικασία

Οι δραστηριότητες του προγράμματος παρέμβασης εφαρμόστηκαν σε νηπιαγωγεία όλων των νομών της Κρήτης από τον Νοέμβριο του 2019 έως και τον Μάρτιο του 2020. Οι νηπιαγωγοί στις τάξεις των οποίων υλοποιήθηκε το πρόγραμμα είχαν επιμορφωθεί από την

επιστημονική ομάδα του έργου πριν την έναρξή του. Να σημειωθεί ότι η συμμετοχή όλων ήταν εθελοντική και το πρόγραμμα είχε εγκριθεί από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

Όλες οι δραστηριότητες εφαρμόστηκαν κανονικά στις προσχολικές τάξεις εκτός από την τελευταία δραστηριότητα του προγράμματος, επειδή η εφαρμογή της συνέπεσε με την πρώτη φάση εγκλεισμού λόγω της πανδημίας COVID-19 που είχε οδηγήσει στο κλείσιμο των σχολείων, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η δια ζώσης διδασκαλία της. Οι 21 νηπιαγωγοί μετά την υλοποίηση των δραστηριοτήτων, αξιολόγησαν απαντώντας σε σχετικό ερωτηματολόγιο καθεμία από τις 13 δραστηριότητες. Συγκεκριμένα, για κάθε δραστηριότητα απαντούσαν σε μία ερώτηση κλειστού τύπου και σε μία ερώτηση ανοικτού τύπου. Η αξιολόγηση στις κλειστού τύπου ερωτήσεις βασίστηκε σε μία 10/βαθμη κλίμακα τύπου Likert ως προς την αποτελεσματικότητα της κάθε δραστηριότητας. Οι κλειστού τύπου ερωτήσεις που καλούνταν να απαντήσουν οι νηπιαγωγοί είχαν ως εξής: «Παρακαλούμε να αξιολογήσετε τη δραστηριότητα (αριθμός ΕΔ) που υλοποιήσατε ως προς την αποτελεσματικότητα που πιστεύετε ότι είχε, σε κλίμακα από το 1 "Απολύτως μη αποτελεσματική" έως το 10 "Απολύτως αποτελεσματική"». Επιπλέον η αξιολόγηση στις ανοικτού τύπου ερωτήσεις βασίστηκε στα επιπλέον σχόλια που ζητούνταν από τις νηπιαγωγούς σχετικά με την αποτελεσματικότητα κάθε δραστηριότητας. Οι ανοικτού τύπου ερωτήσεις που καλούνταν να απαντήσουν οι νηπιαγωγοί είχαν ως εξής: «Παρακαλούμε να αξιολογήσετε την(αριθμός ΕΔ) ως προς την ηλικία των παιδιών στα οποία απευθύνεται, τη χρονική διάρκεια εφαρμογής της και τα μέσα υλοποίησής της». Τέλος, για κάθε δραστηριότητα οι νηπιαγωγοί δήλωναν αν υλοποιήθηκε πλήρως ή μερικώς, ή αν δεν υλοποιήθηκε.

Η υλοποίηση των 13 δομημένων δραστηριοτήτων της παρέμβασης αποτελεί την τέταρτη από τις πέντε συνολικά φάσεις του προγράμματος ΕΥ ΖΩΩΝ. Οι νηπιαγωγοί είχαν πρόσβαση στις συγκεκριμένες δραστηριότητες, οι οποίες βρίσκονταν αναρτημένες στην ιστοσελίδα του προγράμματος (<http://eyzwwn.edc.uoc.gr/educational-activities/>) μαζί με το χρονοδιάγραμμα υλοποίησής τους. Οι νηπιαγωγοί επέλεξαν κατά την κρίση τους ημέρα και ώρα που θα πραγματοποιούσαν τις δραστηριότητες, πάντα μέσα στο πλαίσιο του χρονοδιαγράμματος του προγράμματος. Της τέταρτης φάσης είχε προηγηθεί ενημερωτική δια ζώσης συνάντηση, στην οποία είχε διευκρινιστεί στις νηπιαγωγούς ότι ήταν σημαντικό να ακολουθείται η διαδικασία που περιγραφόταν στις δραστηριότητες όσο το δυνατόν χωρίς παρεκκλίσεις από μέρους τους, καθώς ο σκοπός του ερευνητικού - εκπαιδευτικού προγράμματος ήταν να μελετήσει αν και με ποιο τρόπο οι δραστηριότητες που είχαν σχεδιαστεί μπορούσαν να βελτιώσουν τις στάσεις των παιδιών απέναντι στα ζώα συντροφιάς. Λόγω της ιδιαίτερης, λοιπόν, φύσης του προγράμματος, όπου έπρεπε να διερευνηθούν οι αντιλήψεις και οι στάσεις των μαθητών πριν τις διδακτικές παρεμβάσεις μέσω δραστηριοτήτων αλλά και μετά, και προκειμένου να μην καθορίσουν την αλλαγή στις στάσεις και τις αντιλήψεις τους αστάθμητοι παράγοντες που τυχόν θα προέκυπταν από τον σχεδιασμό ελεύθερων δραστηριοτήτων από τις νηπιαγωγούς, το πρόγραμμα βασίστηκε στην τέταρτη φάση σε κατευθυνόμενες από τους ερευνητές διδακτικές προσεγγίσεις. Επιπλέον, τονίστηκε στις νηπιαγωγούς ότι τυχαία γεγονότα που ενδεχόταν να συμβούν στην τάξη τους κατά τη διάρκεια του προγράμματος και είχαν σχέση με ζώα, καλό θα ήταν να αναφέρονταν στην ερευνητική ομάδα, ώστε να ληφθούν υπόψη κατά την ανάλυση των δεδομένων (π.χ. ένα μικρό πουλάκι που είχε πέσει από τη φωλιά του στην αυλή του σχολείου τους και αποφάσισαν από κοινού με τους μικρούς μαθητές να το βοηθήσουν ή ένα πεινασμένο γατάκι που εμφανίστηκε στην αυλή ζητώντας τη βοήθειά τους). Επιπλέον, έγινε σύσταση στις νηπιαγωγούς να μην ενθαρρύνουν κατά τη διάρκεια του προγράμματος τους γονείς να εμπλακούν σε δραστηριότητες των παιδιών στο σπίτι που αφορούσαν στις δραστηριότητες του προγράμματος. Η γονική επιρροή είναι μεγάλη σε αυτή την ηλικία (Lightfoot et al., 2014) και προσδοκία των ερευνητών ήταν αυτή να έχει ήδη καταγραφεί στις σχέσεις των απαντήσεων γονιών-μαθητών πριν την έναρξη της παρέμβασης (φάσεις 2 και 3). Οι ερευνητές έθεσαν ως σκοπό κατά τη διάρκεια της παρέμβασης να μετρήσουν τα οφέλη από τις δραστηριότητες

χωρίς τη γονική επιρροή, που ήδη είκαζαν ότι υπάρχει, και λαμβάνοντας υπόψη ότι κάθε οικογένεια ενδέχεται να είναι σε πολύ διαφορετικό βαθμό ευαισθητοποιημένη ή μη ως προς τα θέματα που πραγματεύεται η έρευνα και, κατά συνέπεια, πιθανή εμπλοκή των γονέων θα αποτελούσε σημαντική πηγή διαφορετικού βαθμού επιρροής των αποτελεσμάτων, η οποία όμως θα παρέμενε μη μετρήσιμη και άγνωστη για την έρευνα. Δόθηκε, επίσης, στις νηπιαγωγούς η οδηγία αν κατά τη διάρκεια των παρεμβάσεων συμβεί κάποιο γεγονός στο σχολείο ή στο σπίτι, το οποίο τα παιδιά θα τους ανέφεραν μέσα στη τάξη είτε αυθόρμητα είτε μετά από προτροπή τους, και το οποίο θεωρούσαν ότι θα μπορούσε να έχει επιπλέον θετική επιρροή στα παιδιά, να το αναφέρουν στους ερευνητές, προκειμένου να ληφθεί υπόψη ως επιπλέον παράμετρος στις στατιστικές αναλύσεις. Στη συνέχεια περιγράφονται συνοπτικά οι δραστηριότητες και οι συγκεκριμένες οδηγίες που δόθηκαν κατά την εφαρμογή τους.

Εκπαιδευτικές δραστηριότητες ερευνητικού-εκπαιδευτικού προγράμματος ΕΥ-ΖΩΩΝ

Οι δραστηριότητες που σχεδιάστηκαν από την επιστημονική ομάδα του ΕΥ ΖΩΩΝ είναι άμεσα συνδεδεμένες μεταξύ τους ως συνέχεια μιας ιστορίας με συγκεκριμένη πλοκή. Πιο συγκεκριμένα, ο Ρεξ, ένας μικρόσωμος αδέσποτος σκύλος με κινητικά προβλήματα που προήλθαν από ατύχημα με αυτοκίνητο, γνωρίζεται τυχαία με μια αδέσποτη γάτα, την Πετούνια, στην προσπάθειά του να τη σώσει από ένα διερχόμενο αυτοκίνητο και στο εξής γίνονται αχώριστοι φίλοι (Εισαγωγή-1^η Δραστηριότητα, γνωριμία των ηρώων με τους μαθητές). Ήδη από την πρώτη δραστηριότητα η εικόνα των δύο φίλων εμφανιζόταν σε μια γωνιά της τάξης και κάθε φορά που υλοποιούνταν κάποια δραστηριότητα του προγράμματος, αναρτιόταν εκεί όλο το σχετικό υλικό από τις δραστηριότητες. Οι ήρωες επανεμφανίζονταν στην έβδομη δραστηριότητα, καθώς οι πέντε προηγούμενες δραστηριότητες λειτουργούσαν προπαρασκευαστικά στο να μπουν σταδιακά τα παιδιά στη θέση των δύο αδέσποτων ζώων, να κατανοήσουν τις δυσκολίες και τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν καθημερινά και να δραστηριοποιηθούν ώστε να τα βοηθήσουν. Για παράδειγμα, στη δεύτερη δραστηριότητα τα παιδιά καλούνταν να μοιραστούν δικές τους εμπειρίες συνάντησης-επαφής με κάποιο αδέσποτο ζώο και να μετατρέψουν το τέλος μιας αρνητικής εμπειρίας σε θετική. Στην τρίτη δραστηριότητα η περιπέτεια του Ξουτ έβαζε τα παιδιά στη διαδικασία να σκεφτούν πότε νιώθουν ασφάλεια και χαρά τα ζώα και πότε όχι, ενώ στην τέταρτη τα παιδιά παρακινούνταν να ανακαλέσουν βίαιες συμπεριφορές δικές τους ή τρίτων απέναντι στα ζώα και ετίθετο ο προβληματισμός για τον σεβασμό της ζωής ακόμα και ενός μικρού οργανισμού, όπως είναι το μυρμήγκι. Στην έβδομη δραστηριότητα οι ήρωες επέστρεφαν για να κάνουν ένα βήμα παραπάνω και τα παιδιά να εκφράσουν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους γύρω από τις ανάγκες ανθρώπων και ζώων δραστηριοποιώντας τα να συνθέσουν ένα ηλεκτρονικό παζλ. Στο παζλ απεικονιζόταν ο Παραολυμπιονίκης Τσαπατάκης και οι ομοιότητες του Ρεξ με τον παραολυμπιονίκη ως προς τις δυσκολίες που αντιμετωπίζαν γίνονταν θέμα συζήτησης. Στόχος ήταν να πειστεί ο Ρεξ να συμμετάσχει σε αγώνες, όπως ακριβώς και ο παραολυμπιονίκης. Ετέθη το ζήτημα της υποβοήθησής του στους αγώνες, οπότε στην πλοκή συμμετείχε και ένας κατασκευαστής αμαξιδίων. Με σχετικό βίντεο οι ήρωες και τα παιδιά ενημερώθηκαν για τις δυνατότητες που προσφέρει η τεχνολογία στις περιπτώσεις κινητικών δυσκολιών ακόμα και στα ζώα. Στην όγδοη δραστηριότητα οι ήρωες δεν εμφανίστηκαν, καθώς αυτή προετοίμαζε την επιστροφή τους στην επόμενη ενότητα με έμμεσο τρόπο. Με αφορμή, δηλαδή, την ιστορία του Μικρού Πρίγκιπα με τον Πιλότο¹, τα παιδιά συζήτησαν με τις νηπιαγωγούς και κατέγραψαν τα οφέλη από τη συνύπαρξη των ανθρώπων με ζώα βοηθούς, συζήτησαν για την υπεύθυνη συμπεριφορά απέναντι στη φροντίδα των ζώων, στην

¹ Ο Σαιντ-Εξυπερύ, συγγραφέας της νουβέλας «Ο Μικρός Πρίγκιπας» (1943), ήταν αεροπόρος και, καθώς πετούσε με το αεροπλάνο του, έπεσε στην έρημο Σαχάρα. Εκεί τον βρήκε ο Μικρός Πρίγκιπας, όταν πάτησε στη γη, και έγιναν φίλοι. Ο συγγραφέας αφηγείται στο έργο του τις περιπέτειες του Μικρού Πρίγκιπα προκρινόμενου να γνωρίσει άλλους τόπους και κυρίως ανθρώπους από άλλους πλανήτες, μεταξύ αυτών και από τη Γη, πέρα από τον δικό του μοναχικό πλανήτη.

κατανόηση των αναγκών τους αλλά και των ορίων που διέπουν τη σχέση τους. Ο Ρεξ και η Πετούνια επανήλθαν στην ένατη δραστηριότητα για να οδηγήσουν τα παιδιά σε γνωριμία με επαγγέλματα σχετικά με την υγεία, τη φροντίδα και την εκπαίδευση των ζώων (κτηνίατρος, εκπαιδευτρια σκύλων), ώστε ζώα και άνθρωποι να νιώθουν ασφαλείς καθώς συνυπάρχουν και συναναπτύσσονται. Στη δέκατη δραστηριότητα οι ήρωες της ιστορίας μας, έχοντας ενημερωθεί από την κτηνίατρο και την εκπαιδευτρια σκύλων για ζητήματα ευζωίας, ήρθαν αντιμέτωποι σε έναν περίπατό τους στη φύση με διάφορα περιστατικά που δεν συμφωνούσαν με όσα είχαν ήδη μάθει ότι πρέπει να ισχύουν για τα ζώα και όχι μόνο για τους ανθρώπους. Ζήτησαν, λοιπόν, τη βοήθεια των παιδιών για το πώς θα αντιμετώπιζαν την περίπτωση της Χλόης, μιας σκυλίτσας που μεγάλωνε αλυσοδεμένη σε ένα βαρελόσπιτο στο βουνό, και του Φοξ, ενός εγκαταλελειμμένου στο βουνό άρρωστου σκύλου. Η βοήθεια από την αστυνομία ήταν μία λύση στην οποία έμμεσα καθοδήγησαν οι νηπιαγωγοί τα παιδιά και ο Ρεξ με την Πετούνια ήταν αυτοί που θα μεσολαβούσαν και θα επισκέπτονταν τον δημοτικό αστυνομικό για να του μεταφέρουν το πρόβλημα. Στην ενδέκατη δραστηριότητα ο Ρεξ και η Πετούνια ενημέρωσαν τους μαθητές ότι πηγαίνοντας στον δημοτικό αστυνομικό, για να του αναφέρουν όσα είχαν συναντήσει στον περίπατό τους, βρέθηκαν αντιμέτωποι και με άλλα δυσάρεστα γεγονότα, όπως μικρά γατάκια πεταμένα σε κάδους σκουπιδιών να νιαουρίζουν απεγνωσμένα, ένα σκυλί δεμένο νύχτα και μέρα, με ζέστη και με κρύο στο μπαλκόνι ενός σπιτιού, ένα σκυλί ράτσας να τριγυρνάει μόνο και ανεξέλεγκτο στους δρόμους αλλά και ένα άλλο σκυλί που ξεψυχούσε επειδή το δηλητηρίασαν με φόλα. Με τη δραστηριότητα αυτή επισημαίνονταν μερικές ακόμα από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις κακοποίησης και παραμέλησης ζώων για τις οποίες τα παιδιά έπρεπε να ενημερωθούν υπεύθυνα πώς να τις αντιμετωπίζουν ως ενεργοί πολίτες. Την ενημέρωση αυτή ανέλαβε στη δραστηριότητα αυτή ο δημοτικός αστυνομικός (υπαρκτό πρόσωπο), με ενεργό δράση στην προστασία των αδέσποτων ζώων. Πλησιάζοντας στο τέλος των δραστηριοτήτων, και συγκεκριμένα στη δωδέκατη δραστηριότητα, τα παιδιά πληροφορήθηκαν την εξαφάνιση της Πετούνιας. Ο Ρεξ ζήτησε τη βοήθεια των παιδιών για τον εντοπισμό της. Τα παιδιά έβρισκαν μία μία τις σελίδες του Νιαουρολόγιου, του ημερολόγιου της Πετούνιας, στο οποίο αναφέρονταν όλα τα βάσανα που πέρασε, η εγκατάλειψη και η κακοποίηση που βίωσε αλλά και όλα όσα είδε να συμβαίνουν γύρω της σε άλλα ζώα, μέχρι τη στιγμή που υιοθετήθηκε από μια οικογένεια που την αγαπούσε πολύ και τη φρόντιζε. Ανέφερε, επίσης, η Πετούνια ότι της έλειπε ο Ρεξ, αλλά ήταν αισιόδοξη ότι στο τέλος θα κατάφερνε να τον ξανασυναντήσει. Ο κύκλος των δραστηριοτήτων ολοκληρωνόταν με την υιοθεσία και του Ρεξ και την επανασύνδεση των δύο φίλων.

Για κάθε δραστηριότητα οι νηπιαγωγοί έλαβαν συγκεκριμένες σαφείς πληροφορίες, όπως τον ακριβή τίτλο, τα επιστημονικά πεδία τα οποία συνδέονται, έννοιες και δεξιότητες στην ανάπτυξη των οποίων αποσκοπούν, την ηλικιακή ομάδα-στόχο, μία ενδεικτική προτεινόμενη διάρκεια, αναλυτική περιγραφή της εκάστοτε δραστηριότητας με τους στόχους, τα απαιτούμενα υλικά και την υποδομή καθώς και τα βασικά βήματα υλοποίησης ένα προς ένα.

Ως προς τους γενικότερους στόχους των δραστηριοτήτων, αυτοί αφορούσαν στην καλλιέργεια αφενός των *σκληρών* (hard) και αφετέρου των *ήπιων δεξιοτήτων της ζωής* (soft life skills). Ως προς τις *σκληρές δεξιότητες*, στόχος ήταν η καλλιέργεια των ακαδημαϊκών δεξιοτήτων του ατόμου καθώς και των γνώσεων και της εμπειρίας του στην επίλυση προβλημάτων μέσα από την επαφή με έννοιες των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών (Claxton et al. , 2016). Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια δίνεται ιδιαίτερη έμφαση, ήδη από την προσχολική ηλικία, στην καλλιέργεια των ήπιων δεξιοτήτων, όπως είναι μεταξύ άλλων η ενσυναίσθηση, η επιμονή, η υπευθυνότητα, η επικοινωνιακή ικανότητα, η προσαρμοστικότητα, η ψυχική ανθεκτικότητα και η δημιουργικότητα. Η καλλιέργειά τους έχει βρεθεί ότι προσφέρει μακροπρόθεσμα οφέλη στο άτομο, όπως το να μπορεί να προσαρμόζεται ευκολότερα στον ραγδαία αναπτυσσόμενο κόσμο και να είναι ένας ενεργός και δημοκρατικός πολίτης (Diakiw,

2016. Laureta, 2018). Ακολουθούν οι ειδικότεροι στόχοι ανά δραστηριότητα και μια σύντομη περιγραφή αυτών των δραστηριοτήτων ως προς τα βασικά τους σημεία².

Πρώτη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Εισαγωγή-Δuo παντοτινά φιλαράκια

Η πρώτη δραστηριότητα είχε εισαγωγικό χαρακτήρα. Σκοπός της ήταν η γνωριμία των παιδιών με τους ήρωες που εμπλέκονται στις θεματικές των δραστηριοτήτων. Η νηπιαγωγός συζητούσε με τα παιδιά για τους ήρωες της ιστορίας, τον Ρεξ και την Πετούνια, και οργάνωσαν στην τάξη τους διάφορες σχετικές δραστηριότητες. Μετά την υλοποίηση της πρώτης δραστηριότητας στην τάξη, ζητήσαμε από τη νηπιαγωγό να δημιουργήσει μια γωνιά όπου θα έβαζαν το υλικό που θα προέκυπτε από τις διάφορες δράσεις (εκτοπώσεις, ζωγραφίες, κ.λπ.). Η γωνιά εμπλουτιζόταν στο επόμενο χρονικό διάστημα με το υλικό κάθε επόμενης δραστηριότητας και παρέμεινε εκεί ως το τέλος του προγράμματος.

Δεύτερη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Παίζω με τα ζώα, κερδίζω στη ζωή

Η δεύτερη δραστηριότητα στόχευε στο να μπορούν τα παιδιά να διακρίνουν ομοιότητες και διαφορές σε στάσεις και συμπεριφορές (μαθαίνοντας να ζούμε με τα ζώα κερδίζουμε ...αποφεύγουμε), να συνειδητοποιούν τη μοναδικότητά τους αλλά και τη διαφορετικότητα, να επιδεικνύουν σεβασμό αλλά και να έρθουν σε μια πρώτη επαφή με ηθικές αξίες και αφηρημένες έννοιες, όπως είναι η υπομονή και η κατανόηση. Τα παιδιά παρακολούθησαν ένα βίντεο με πρωτότυπο υλικό που δημιούργησε η επιστημονική ομάδα του ΕΥ ΖΩΩΝ (<https://youtu.be/c6a2jH7pdyw>), όπου αναδεικνύονταν τα οφέλη από την επαφή με τα ζώα αλλά και οι κίνδυνοι που μπορούν να αποφύγουν τα μικρά παιδιά όταν επενδύουν χρόνο και συναισθηματικό σε αυτά. Η νηπιαγωγός ζητούσε από τα παιδιά να αφηγηθούν τη δική τους ιστορία με ή χωρίς την καθοδήγησή τους. Στο τέλος, τους ζήτησε να ζωγραφίσουν κάτι σχετικό με τη συζήτηση που προηγήθηκε, με βάση τα συναισθήματα που τους γεννήθηκαν.

Τρίτη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Ο Ξουτ, επιτέλους, στο σπιτάκι του

Στόχος της τρίτης δραστηριότητας ήταν να αναζητήσουν τα παιδιά τους λόγους για τους οποίους κάποια ζώα είναι πιθανό να μένουν μόνα τους στο δρόμο και να κατανοήσουν ότι τα ζώα, όπως και οι άνθρωποι, έχουν αισθήματα και είναι σε θέση να αντιληφθούν όταν τους συμβαίνει κάτι ευχάριστο ή δυσάρεστο. Η δραστηριότητα βασίστηκε στην ιστορία του Ξουτ (Τσαμπρα & Σκαλίδη, 2003), ενός μικρού σκύλου που από νεαρή ηλικία μπήκε πολλές φορές στη διαδικασία της υιοθεσίας, χωρίς, όμως, τελικά να γίνει αποδεκτός από κάποιον και να αποκτήσει τη δική του πραγματική οικογένεια. Ωσπου κάποια μέρα προσφέρθηκε να βοηθήσει έναν περαστικό με προβλήματα όρασης και από τότε έγιναν αχώριστοι φίλοι.

Τέταρτη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Μάντεψε το τέλος

Η τέταρτη δραστηριότητα στόχευε στην καλλιέργεια της ενσυναίσθησης των παιδιών από τα οποία ζητούσε η νηπιαγωγός να συνθέσουν ένα ψηφιακό παζλ (<https://www.jigsawplanet.com/?rc=play&pid=39d483635fe2>) με εννέα κομμάτια, που στο σύνολό του απεικόνιζε ένα μικρό παιδί να κάθεται δίπλα σε ένα σκυλί στις όχθες ενός ποταμού, και τα παιδιά αναζητούσαν πιθανά σενάρια για την εικόνα. Στη συνέχεια παρακολούθησαν ένα βίντεο πολύ μικρής διάρκειας στο οποίο ένα μικρό κοριτσάκι βρισκόταν στην όχθη ενός ποταμού και προσπαθούσε να πιάσει ένα παιχνίδι που του είχε πέσει μέσα στο ποτάμι. Ένα μεγαλόσωμο σκυλί τράβηξε το κοριτσάκι από το ρούχο προς τα πίσω, για να το αποτρέψει και στη συνέχεια επιχείρησε το ίδιο να πιάσει το παιχνίδι μπαίνοντας στο ποτάμι. Ακολουθούσε συζήτηση σχετικά με τα κίνητρα της συμπεριφοράς του σκύλου με τα παιδιά να επινοούν ένα τέλος για την ιστορία του.

² Οι ακριβείς δραστηριότητες με τις οδηγίες αυτών, καθώς και το οπτικοακουστικό υλικό που τις συνοδεύει, μπορούν να ανακτηθούν από το σύνδεσμο της ιστοσελίδας του προγράμματος <http://eyzwwn.edc.uoc.gr>.

Πέμπτη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Ένας μέρμηγκας τρανός

Η δραστηριότητα αυτή βασίστηκε στον μύθο του Αισώπου «Ο τζίτζικας και ο μέρμηγκας» που υπάρχει ελεύθερα στο διαδίκτυο (<https://www.youtube.com/watch?v=ux5WxlkjMn0>). Ο μύθος αυτός χρησιμοποιήθηκε ως αφορμή για να εκφράσουν τα παιδιά τις εμπειρίες τους από την παρατήρηση της φύσης και συγκεκριμένα των μυρμηγκιών και για τυχόν βίαιες συμπεριφορές απέναντί τους. Στόχος της συγκεκριμένης δραστηριότητας ήταν τα παιδιά να συζητήσουν σχετικά με τα έντομα, να αναπτύξουν τον προφορικό τους λόγο και να εκφράσουν τα συναισθήματά τους σε θέματα κακοποίησης ζώων. Η νηπιαγωγός καθοδηγούταν από τους ερευνητές να διηγηθούν στα παιδιά ένα συγκεκριμένο περιστατικό κακοποίησης φωλιάς μυρμηγκιών από το εκπαιδευτικό υλικό που τους είχε δοθεί.

Έκτη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Είσαι υπεύθυνος για ό,τι έχεις εξημερώσει

Η έκτη δραστηριότητα αποσκοπούσε στο να μπουν τα μικρά παιδιά στη διαδικασία να σκεφτούν και να διατυπώσουν ερωτήσεις που θα απηύθυναν σε έναν ειδικό για τα ζώα, να αντιληφθούν τις ευθύνες που συνεπάγεται η φροντίδα των ζώων αλλά και ότι μέσω αυτής απορρέουν δεσμοί φιλίας, αγάπης και σεβασμού ανάμεσα στον φροντιστή και το ζώο. Η δραστηριότητα ξεκινούσε με μια παράσταση κουκλοθέατρου βασισμένη στη νουβέλα «Ο Μικρός Πρίγκιπας» (Εξυπερύ, 1943), με σκοπό να αποσπάσει η νηπιαγωγός πληροφορίες από τα παιδιά για το τι νομίζουν ότι χρειάζονται τα ζώα για να ζήσουν με ασφάλεια, να τις καταγράψουν, να συζητήσουν με τους ήρωες και να οδηγηθούν στο να ζητήσουν τη βοήθεια ενός ειδικού για το τι χρειάζεται ένα ζώο για να είναι ευτυχισμένο. Εν προκειμένω, αυτός ήταν ο κτηνίατρος και η δραστηριότητα τελείωνε με την καταγραφή των ερωτήσεων που θα απηύθυναν τα παιδιά σε έναν ειδικό.

Έβδομη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Στην καρδιά βάλε πατίνια

Η έβδομη δραστηριότητα στόχευε πρωτίστως στο να αντιληφθούν τα παιδιά ότι άνθρωποι και ζώα έχουν τις ίδιες ανάγκες και ότι ειδικά στις περιπτώσεις ζώων με ειδικές ανάγκες απαιτείται μεγαλύτερη ευαισθησία και υπευθυνότητα από τους φροντιστές. Μέσα δε από αυτή τη φροντίδα δημιουργείται ένας ξεχωριστός δεσμός. Η δραστηριότητα οδηγούσε στην εμφάνιση δύο νέων ηρώων, του Τζιμ, ενός μικρόσωμου σκύλου με κινητικά προβλήματα, και ενός παραολυμπιονίκη της κολύμβησης, που μέσα από μια σειρά δράσεων προσπαθούσε να πείσει τον Τζιμ να συμμετάσχει σε αγώνες βασιζόμενος στη βοήθεια ειδικού κατασκευαστή αμαξιδίων για ζώα με ειδικές ανάγκες.

Όγδοη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Εξημερώνω σημαίνει δημιουργώ δεσμούς

Στο πλαίσιο της όγδοης δραστηριότητας η νηπιαγωγός επιχειρούσε να αντλήσει πληροφορίες για το πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά το ημέρωμα ενός ζώου και την ανάπτυξη δεσμών με αυτό. Βασικός σκοπός όλων των επιμέρους δράσεων ήταν να επισημάνουν τα μικρά παιδιά, αναστοχαζόμενα τη μέχρι τώρα πορεία του προγράμματος, τα οφέλη από τη συνύπαρξη ανθρώπων και ζώων και να αντιληφθούν ότι η συνύπαρξη με τα ζώα δημιουργεί δεσμούς φιλίας, αγάπης, σεβασμού και αποδοχής του ενός προς τον άλλο.

Ένατη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Νους υγιής εν σώματι υγεί

Απώτερος σκοπός της ένατης δραστηριότητας ήταν να γνωρίσουν τα παιδιά τον ρόλο και την προσφορά του κτηνιάτρου στην ευζωία και του εκπαιδευτή στην αρμονικότερη συνύπαρξη ανθρώπων και ζώων, να αντιληφθούν ότι άνθρωποι και ζώα έχουν ανάγκη ιατρικής φροντίδας προκειμένου να είναι υγιείς και ευτυχισμένοι, και, τέλος, να αντιληφθούν την ανάγκη της εκπαίδευσης των ζώων συντροφιάς αλλά και των κηδεμόνων τους, ώστε να αλλάξουν προς το θετικότερο οι απόψεις και οι στάσεις του κόσμου απέναντι στα ζώα. Στο πλαίσιο της ένατης δραστηριότητας η νηπιαγωγός ενημέρωνε τα παιδιά της τάξης τους ότι έχει έρθει στο σχολείο τους ένας φάκελος από τον Ρεξ και την Πετούνια, όπου ανακοίνωναν στα παιδιά ότι επισκέφτηκαν κτηνίατρο και πήραν συνέντευξη. Τη συνέντευξη αυτή την έστειλαν βιντεοσκοπημένη προκειμένου να λυθούν οι απορίες των παιδιών για όλα τα ερωτήματα που είχαν διατυπώσει στην έκτη δραστηριότητα. Τους ανακοίνωναν, επίσης, ότι

είχε έρθει η ώρα να πάνε και εκείνα σε ένα σχολείο για ζώα προτρέποντας τα παιδιά σε μία ακόμα δράση, τη συνέντευξη με μια εκπαιδευτρια σκύλων.

Δέκατη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Ένα χελιδόνι φέρνει την άνοιξη

Σκοπός της δέκατης δραστηριότητας ήταν να αντιληφθούν τα παιδιά την ανάγκη των ζώων να είναι σωματικά αλλά και συναισθηματικά υγιή και ότι και εκείνα, όπως και οι άνθρωποι, έχουν δικαιώματα. Για τον λόγο αυτό δεν θα πρέπει να ολιγωρούν, όταν έρχονται αντιμέτωπα με καταστάσεις στις οποίες καταπατώνται τα δικαιώματα των ζώων αλλά να γνωρίζουν ποιος είναι ο αρμόδιος σε κάθε περίπτωση και να αναλαμβάνουν γρήγορα δράση. Επίσης, μέσα από τη συγκεκριμένη δραστηριότητα, σκοπός ήταν να γνωρίσουν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας τους κανόνες που πρέπει να διέπουν τη συνύπαρξη των ανθρώπων με τα ζώα και ποιοι ειδικοί πρέπει να εμπλέκονται σε περίπτωση που αυτοί οι κανόνες καταπατώνται. Τέλος, η δραστηριότητα αποσκοπούσε στο να κατανοήσουν τα παιδιά την ύπαρξη νομοθεσίας, την αναγκαιότητα σεβασμού απέναντι στα δικαιώματα όλων των έμβιων οργανισμών, και όχι μόνο των ανθρώπων, και να μάθουν να εκφράζουν τα συναισθήματά τους μέσα από τον χάρτη των συναισθημάτων. Επιπλέον, στη δέκατη δραστηριότητα μέσα από τις περιπέτειες του Ρεξ και της Πετούνιας στο πλαίσιο μιας περιήγησης στη φύση, τα παιδιά ήρθαν αντιμέτωπα με ζητήματα φροντίδας των ζώων προκειμένου να είναι σε καλή σωματική και συναισθηματική κατάσταση και πληροφορήθηκαν σχετικά με τη νομοθεσία για τα ζώα και τα δικαιώματά τους. Η νηπιαγωγός έμμεσα καθοδηγούσε τα παιδιά να απευθύνουν επιστολή στον Ρεξ και την Πετούνια, ζητώντας τους να συναντήσουν τον δημοτικό αστυνομικό για να τους δώσει υπεύθυνες απαντήσεις για τις ενέργειες που πρέπει να λαμβάνουν χώρα, όταν καταπατώνται τα δικαιώματα των ζώων.

Ενδέκατη δραστηριότητα: Ποτέ δεν θα πειράξω τα ζώα τα καημένα

Βασικός στόχος της ενδέκατης δραστηριότητας ήταν να ευαισθητοποιηθούν τα παιδιά για τους κανόνες συνύπαρξης με τα ζώα και να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα τήρησής τους. Παράλληλα η δραστηριότητα στόχευε στο να αποκτήσουν τα μικρά παιδιά συνεργατική διάθεση για την επίτευξη ενός κοινού σκοπού (π.χ. για την ευζωία), να αποκτήσουν δεξιότητες παρέμβασης στο άμεσο κοινωνικό περιβάλλον για την αντιμετώπιση προβλημάτων του ευρύτερου περιβάλλοντος (άτομο-κοινωνία-πλανήτη) και να κατανοήσουν τον ρόλο των διαφόρων φορέων (π.χ. αστυνομία, φιλοζωικές οργανώσεις) σχετικά με την ευαισθητοποίηση και την παρέμβαση σε περιπτώσεις καταπάτησης των δικαιωμάτων των ζώων. Επίσης, σημαντική θεωρήθηκε η γνωριμία με τα επαγγέλματα τα οποία έχουν σχέση με την προστασία των δικαιωμάτων των ζώων (κτηνίατρος, εκπαιδευτής ζώων, κατασκευαστής αμαξιδίων ζώων με ειδικές ανάγκες, δημοτικός αστυνομικός). Τέλος, με τις επιμέρους δράσεις που περιλάμβανε η δραστηριότητα επιχειρήθηκε να γίνει κατανοητό στα παιδιά ότι δεν πρέπει να μένουν απαθή στην κακοποίηση που συμβαίνει γύρω τους αλλά να έχουν γνώσεις για τα θέματα, ώστε να μπορούν να παρέμβουν καίρια. Πρόθεση των ερευνητών ήταν να μπορέσουν τα παιδιά να συνδέσουν και να αξιοποιήσουν όλα τα παραπάνω με τις νέες τεχνολογίες αλλά και με την ποίηση. Η ενδέκατη δραστηριότητα αποτελεί νοηματική συνέχεια της δέκατης δραστηριότητας. Στην ουσία πρόκειται για υλοποίηση της πρότασης των παιδιών να συναντήσουν ο Ρεξ και η Πετούνια τον δημοτικό αστυνομικό. Βασικό τμήμα, λοιπόν, της δραστηριότητας αυτής είναι η βιντεοσκοπημένη επίσκεψή τους στο αστυνομικό τμήμα, όπου κατά τη διάρκεια της διαδρομής τα παιδιά είχαν επιπλέον εμπειρίες κακοποίησης ζώων. Τέλος, τα παιδιά συμμετείχαν σε ένα ψυχοκινητικό παιχνίδι με θέμα την αναζήτηση των χαμένων ζώων στη γειτονιά τους, το οποίο τελείωνε με την απαγγελία στίχων από το ποίημα που έδωσε το όνομά του στη δραστηριότητα αυτή (Πολέμης, 1904).

Δωδέκατη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Μικροί εξερευνητές-Υπόθεση Νιαουρολόγιο

Με τη δωδέκατη δραστηριότητα η ιστορία του Ρεξ και της Πετούνιας πλησίαζε προς το τέλος της. Βασικός στόχος των δράσεων που περιλάμβανε ήταν η ανάπτυξη επιχειρηματολογίας από τα παιδιά για την προστασία και τον σεβασμό απέναντι στα ζώα, τη συνειδητοποίηση της αξίας του σεβασμού της ζωής των ζώων και την ανάληψη δράσης για

την προστασία της. Τα παιδιά καλούνταν να αναζητήσουν τη χαμένη Πετούνια ακολουθώντας το βιντεοσκοπημένο μήνυμα της Αλεπούς. Κατά τη διάρκεια της αναζήτησης ανακάλυπταν το Νιαουρολόγιο, το ημερολόγιο της αδέσποτης γάτας. Ορμώμενα από το περιεχόμενο των σελίδων του που ήταν κρυμμένες στην τάξη τους και τα παιδιά σταδιακά τις ανακάλυπταν, έλαβαν χώρα διάφορες άλλες δράσεις (π.χ. μουσικές καρέκλες με τα παιδιά να υποδύονταν ζώα, πίνακες διάσημων ζωγράφων προς σχολιασμό, συμπλήρωση ομοιοκαταληξίας, λimerick, αναπαράσταση τηλεοπτικού δελτίου ειδήσεων, προβολή βίντεο με την επίσκεψη ζώου στον κτηνίατρο). Στο μεταξύ η Πετούνια είχε βρεθεί, υιοθετημένη και ευτυχισμένη. Η δραστηριότητα έκλεινε με το βίντεο επανασύνδεσης των δύο φίλων.

Δέκατη τρίτη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Εμείς καλά κι αυτοί καλύτερα

Με την δέκατη τρίτη δραστηριότητα έκλεινε ο κύκλος της παρέμβασης μέσω δομημένων δραστηριοτήτων σε επίπεδο τάξης, ενώ ολοκληρωνόταν και η πλοκή της ιστορίας που συνέδεε τις επιμέρους δραστηριότητες του προγράμματος ΕΥ ΖΩΩΝ με δράσεις γύρω από το νέο περιβάλλον στο οποίο ζούσαν πλέον οι δυο φίλοι. Σκοπός της δραστηριότητας αυτής ήταν να συνειδητοποιήσουν τα παιδιά την αξία του σεβασμού της ζωής των ζώων.

Από τις προαναφερθείσες εκπαιδευτικές δραστηριότητες προέκυψαν τρεις άξονες σύμφωνα με την αξιολόγησή τους από τις νηπιαγωγούς. Οι άξονες αυτοί αφορούν στο ενδιαφέρον των παιδιών για τους ήρωες και την πλοκή της ιστορίας, την ευαισθητοποίηση των παιδιών απέναντι στην κακοποίηση των ζώων, στα δικαιώματά τους και στο αίσθημα ευθύνης απέναντι σε αυτά και, τέλος, στο περιεχόμενο των δραστηριοτήτων, όπως για παράδειγμα στην καταλληλότητά τους για τη συγκεκριμένη ηλικία των παιδιών, για τη διάρκειά τους και για τα μέσα υλοποίησης.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο υλοποίησης των δραστηριοτήτων του προγράμματος ΕΥ ΖΩΩΝ τηρήθηκαν όλοι οι κανόνες ηθικής δεοντολογίας, όπως ενημέρωση και συγκατάθεση των γονέων για τη συμμετοχή των παιδιών τους στο πρόγραμμα καθώς και ενημέρωση των γονέων και των νηπιαγωγών ότι όλα τα δεδομένα τα οποία θα συλλέγονταν θα χρησιμοποιούνταν αυστηρά και μόνο για τις ανάγκες της έρευνας.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα αποτελέσματα από την ανάλυση των εκτιμήσεων των νηπιαγωγών για την κάθε δραστηριότητα, με βάση τους παραπάνω άξονες και τα ερευνητικά ερωτήματα.

Αποτελέσματα αξιολόγησης εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων

Η αξιολόγηση των δραστηριοτήτων του προγράμματος, η οποία πραγματοποιήθηκε μετά την εφαρμογή τους, έδειξε πολλά θετικά στοιχεία αλλά και ορισμένες αδυναμίες. Οι νηπιαγωγοί κλήθηκαν να αξιολογήσουν στη 10/βαθμη κλίμακα τύπου Likert την αποτελεσματικότητα κάθε δραστηριότητας αλλά και να την σχολιάσουν. Στον Πίνακα 1 που ακολουθεί παρουσιάζονται τα ποσοτικά δεδομένα από την υλοποίηση των δραστηριοτήτων. Ειδικότερα, ο Πίνακας 1 δίνει τον 5% περικεκομμένο μέσο (trimmed mean) των βαθμολογιών που έδωσαν οι νηπιαγωγοί για τις δραστηριότητες καθώς και τις τοπικές αποκλίσεις (ΤΑ) των βαθμολογιών. Ο περικεκομμένος μέσος όρος χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να αφαιρεθεί η επίδραση των «εμπαθών» είτε μεροληπτικών απαντήσεων, και από τα δύο άκρα της 10/βαθμης κλίμακας αξιολόγησης. Επιπλέον, εμφανίζεται το ποσοστό των νηπιαγωγών που υλοποίησαν πλήρως και εν μέρει την κάθε δραστηριότητα.

Οι περικεκομμένοι μέσοι της βαθμολογίας κινήθηκαν στο διάστημα από 7,15 έως 9,43. Οι δραστηριότητες 3, 5 και 13 δεν υλοποιήθηκαν ούτε μερικώς. Ειδικότερα, η τρίτη ΕΔ δεν υλοποιήθηκε καθόλου από μία νηπιαγωγό, η πέμπτη δεν υλοποιήθηκε από τέσσερις και η δέκατη τρίτη δεν υλοποιήθηκε από επτά νηπιαγωγούς, παρότι υπήρχε ρητώς η οδηγία να μην παραλείπονται δραστηριότητες κατά βούληση (στοιχεία προηγούμενων δραστηριοτήτων επανέρχονταν σε επόμενες δραστηριότητες, δημιουργώντας ένα άρρηκτο πλέγμα μεταξύ

τους). Οι δραστηριότητες 1, 3, 7 και 13 έλαβαν αθροιστικά ποσοστό άριστων βαθμολογιών (9 και 10) μεγαλύτερο του 80% (95.2%, 85.0%, 81.0% και 92.8% αντίστοιχα). Αντιθέτως, οι δραστηριότητες 6 και 8 έλαβαν αθροιστικό ποσοστό άριστων βαθμολογιών κάτω από 50% (42.8% έκαστη).

Πίνακας 1 Περιγραφικά μέτρα βαθμολογιών (κλίμακα 1-10) και ποσοστά πλήρους και μερικής υλοποίησης των δραστηριοτήτων των 21 νηπιαγωγών που αξιολόγησαν τις δραστηριότητες

Δραστηριότητα	Περικεκομμένος μέσος βαθμολογίας	TA	% (συχνότητες) πλήρους υλοποίησης	% (συχνότητες) μερικής υλοποίησης	% βαθμού 10	% βαθμού 9
1. Εισαγωγή-Δυο παντοτινά φιλαράκια	9.43	0.65	100 (21)	-	57.1	38.1
2. Παίζω με τα ζώα-Κερδίζω στη ζωή	8,51	1.20	95.2 (20)	4.8 (1)	35.0	25.0
3. Ο Ξουτ επιτέλους στο σπιτάκι του	9.22	1.68	85.7 (18)	9.5 (2)	65.0	20.0
4. Μάντεψε το τέλος	9.06	1.00	100 (21)	-	47.6	28.6
5. Ένας μέρμηγκας τρανός	8.94	1.07	57.1 (12)	23.8 (5)	23.5	52.9
6. Είσαι υπεύθυνος για ό,τι έχεις εξημερώσει	7.15	1.30	100 (21)	-	23.8	19.0
7. Στην καρδιά βάλε πατίνια	9.03	1.19	95.2 (20)	4.8 (1)	52.4	28.6
8. Εξημερώνω σημαίνει δημιουργώ δεσμούς	7.63	1.26	90.5 (19)	9.5 (2)	23.8	19.0
9. Νους υγιής εν σώματι υγεί	7.74	1.66	100 (21)	-	19.0	38.1
10. Ένα χελιδόνι φέρνει την άνοιξη	8.77	1.11	95.2 (20)	4.8 (1)	33.3	38.1
11. Ποτέ δεν θα πειράξω τα ζώα τα καημένα	9.43	0.77	95.2 (20)	4.8 (1)	61.9	9.5
12. Μικροί εξερευνητές. Υπόθεση «Νιαουρολόγιο»	8.91	1.48	57.1 (12)	42,9 (9)	40.0	20.0
13. Εμείς καλά κι αυτοί καλύτερα!	9.30	2.43	52.4 (11)	14.3 (3)	57.1	35.7

Ακολουθεί η ποιοτική αξιολόγηση των απαντήσεων των νηπιαγωγών στις ανοικτού τύπου ερωτήσεις. Η ποιοτική ανάλυση του περιεχομένου των σχολίων για την αποτελεσματικότητα κάθε δραστηριότητας ως προς την ηλικιακή ομάδα στην οποία απευθυνόταν, τη χρονική της διάρκεια και τα μέσα υλοποίησής της, και ο χωρισμός του σε άξονες ανέδειξε τις παρακάτω τρεις θεματικές περιοχές. Στο πλαίσιο αυτών αναφέρουμε ενδεικτικά απαντήσεις των νηπιαγωγών για καθεμία από τις οποίες έχουμε δώσει έναν κωδικό (Σχ):

α) *Ενδιαφέρον των μαθητών για τους ήρωες και την πλοκή της ιστορίας*

Οι μαθητές φάνηκε να υποδέχονται με χαρά τους ήρωες ήδη από την αρχή. Χαρακτηριστικά οι νηπιαγωγοί ανέφεραν (1^η ΕΔ):

Σ1: «Τα ονόματα, οι περιπέτειες και οι φιγούρες έχουν μείνει αξέχαστα στα παιδιά».

Σ2: «Πολός ενθουσιασμός, πλήρης κατανόηση και ανυπομονησία να ξανάρθουν οι ήρωες στη τάξη μας».

Καθώς προχωρούσαν οι δραστηριότητες, το ενδιαφέρον των παιδιών παρέμενε ζωντανό. Μία νηπιαγωγός (Σ4) ανέφερε ότι ο Ξουτ μονοπώλησε το ενδιαφέρον των παιδιών (τέταρτη ΕΔ). Έντονος ήταν ο ενθουσιασμός των παιδιών και στο μέσο των δραστηριοτήτων, για παράδειγμα στην έβδομη ΕΔ, οι νηπιαγωγοί σχολίασαν:

Σ5: «Τα παιδιά ενθουσιάστηκαν με όλες τις δραστηριότητες. Ιδιαίτερα με τον Τζιμ και τον Α. Τσαπατάκη, αλλά και με τα βίντεο τα οποία ζητούσαν να τα δουν ξανά καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος. Μάλιστα μία μαθήτρια μετέφερε την πληροφορία στην οικογένειά της και βρήκαν στο διαδίκτυο πληροφορίες για τον Τσαπατάκη».

Σ10: «Απολότως επιτυχημένη. Ξετρελάθηκαν τα παιδιά με το κινηματογράφο του κρυμμένου θησαυρού. Κάθε μέρα έλεγαν: 'Κυρία, να ψάξουμε και σήμερα να βρούμε το νιαουρολόγιο θησαυρού'».

Χαρακτηριστικό για το ενδιαφέρον των παιδιών είναι και το εξής σχόλιο που αφορά στη δέκατη ΕΔ:

Σ15: «Η δραστηριότητα, αν και ήταν αρκετά μεγάλη, ενδιέφερε τα παιδιά και ήταν πρόθυμα όχι απλά να συντάξουν επιστολή προς την αστυνομία, αλλά σκέφτηκαν και έφτιαξαν έναν χάρτη που θα τους οδηγούσε στα ζώα που χρειάζονται βοήθεια».

Παράλληλα, τα μικρά παιδιά ένιωθαν αγωνία για τους ήρωες και ανησυχούσαν για τη ζωή και την ασφάλειά τους. Τα συναισθήματα αυτά κορυφώθηκαν, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των νηπιαγωγών, όταν οι ήρωες χάθηκαν μεταξύ τους. Η αναζήτηση των φύλλων του Νιαουρολογίου στη δωδέκατη ΕΔ συγκέντρωσε τα περισσότερα θετικά σχόλια, δημιούργησε προσμονή στα παιδιά και τα κράτησε σε εγρήγορση σε όλη τη διάρκειά της. Αναφέρθηκε χαρακτηριστικά από τις νηπιαγωγούς:

Σ2: «Τους άρεσε πολύ αυτή η δραστηριότητα. Ψάχνανε όλη μέρα στοιχεία. Μέχρι και κάτι κλωστές που βρήκανε στην αυλή φανταστήκανε ότι είναι τρίχες της Πετούνιας. Στεναχωρηθήκανε και ανησυχήσανε αλλά και χαρήκανε πάρα πολύ όταν τη βρήκανε».

Σ11: «Οι συγκεκριμένες δραστηριότητες άρεσαν πολύ στα παιδιά και ανταποκρίθηκαν με μεγάλο ενδιαφέρον. Επίσης είχαν μεγάλη αγωνία να βρεθεί η Πετούνια, γεγονός που ενέτεινε το ενδιαφέρον τους».

Σ15: «Τα παιδιά ενθουσιάστηκαν με το νιαουρολόγιο και διαρκώς έψαχναν στο σχολείο να βρουν νέα γράμματα της Πετούνιας! ...».

Τα ανάμικτα συναισθήματα της αγωνίας και του ενθουσιασμού των παιδιών διατηρήθηκαν ως το τέλος, όπου στη δέκατη τρίτη ΕΔ οι νηπιαγωγοί σχολίασαν:

Σ2: «Μεγάλος ενθουσιασμός με το τέλος. Ανησυχία για το πότε θα τους ξαναδούμε, αν θα ξανάρθουν και αν θα μαθαίνουμε νέα τους».

Σ15: «Η δραστηριότητα υλοποιήθηκε μετά την επιστροφή μας στο σχολείο από την καραντίνα. Τα ίδια τα παιδιά αναζήτησαν τον Ρεξ και την Πετούνια και συνέταξαν γράμμα στο οποίο τους ενημέρωναν ότι έχουν επιστρέψει στο σχολείο και το τοποθετήσαμε στην είσοδο του σχολείου, όπως συνηθίζαμε να κάνουμε. Ήταν εντυπωσιακό ότι παρόλο το χρόνο που πέρασε, θυμόντουσαν τις δράσεις και απάντησαν σωστά σχεδόν σε όλες τις ερωτήσεις του παιχνιδιού».

Πέρα από θετικά σχόλια, διατυπώνονται και εναλλακτικές πρακτικές για την παρουσίαση των δύο ηρώων, όπως το να κατασκευάσουν τα παιδιά με τη βοήθεια της νηπιαγωγού δύο κουκλάκια-μαξιλαράκια, τα οποία τοποθέτησαν σε ψάθινο καλάθι και τα είχαν δίπλα τους σε όλες τις δραστηριότητες. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε τις απόψεις των νηπιαγωγών ως προς το αν οι δραστηριότητες της παρέμβασης πέτυχαν να καλλιεργήσουν την ενσυναίσθηση των παιδιών απέναντι στα ζώα και, γενικότερα, να τα ευαισθητοποιήσουν σε θέματα κακοποίησης και δικαιωμάτων τους αλλά και ευθύνης απέναντι σε αυτά.

β. Ευαισθητοποίηση των μαθητών απέναντι στα ζώα

Τα σχόλια των νηπιαγωγών που αποτυπώνουν την ευαισθητοποίηση των παιδιών μέσα από τις δράσεις της παρέμβασης εστιάζονται στην έβδομη, τη δέκατη και την ενδέκατη ΕΔ. Ειδικότερα, σε καθεμιά από αυτές αντίστοιχα οι εκπαιδευτικοί αναφέρουν τα ακόλουθα:

Σ1: «Τυχαίνει να έχουμε στην τάξη μας ένα αξιαγάπητο νήπιο με προβλήματα όρασης, οπότε ήταν για εμάς πολύ εύκολο να ταυτιστούμε και να φτάσουμε σε συμπεράσματα γεμάτα ενσυναίσθηση».

Σ15: «... .Θεωρώ ότι το ενδιαφέρον τους αυτό (για τις δραστηριότητες) πηγάζει και από το γεγονός ότι έχουν απόκριση σε ό,τι κάνουν! Για παράδειγμα, η κτηνίατρος απάντησε στις ερωτήσεις τους και, γενικά, έχουν αρχίσει να αισθάνονται χρήσιμοι αλλά και υπεύθυνοι να βοηθήσουν τον Ρεξ και τη Πετούνια, όταν τους το ζητάνε».

Σ5: «Επίσης, οι πληροφορίες που είχαν να διαχειριστούν στο τηλεφώνημα ήταν αρκετές...και οδήγησαν τα παιδιά σε αφήγηση προσωπικών εμπειριών ... Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σας ενημερώσω ότι ενδεχομένως να επηρέασα το πρόγραμμα καθώς αφηγήθηκα κι εγώ μία προσωπική μου εμπειρία (είχαν πετάξει φύλα στην αυλή του σπιτιού μας και σκότωσαν τον ένα από τους δύο σκύλους μας, ο οποίος μας περίμενε να επιστρέψουμε και έπειτα ξεψύχησε ...).

Στα παραπάνω σχόλια αποτυπώνεται η ευαισθητοποίηση των μικρών παιδιών κατά την παρέμβαση σε θέματα που αφορούν στην κακοποίηση των ζώων, στα δικαιώματά τους αλλά και στο αίσθημα ευθύνης τους απέναντι σε αυτά. Ακολουθούν οι εκτιμήσεις των νηπιαγωγών ως προς τη χρονική διάρκεια των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, την ηλικία των παιδιών στα οποία αυτές απευθύνονταν και τα μέσα υλοποίησής τους.

γ. Χαρακτηριστικά των δραστηριοτήτων ως προς τη διάρκεια, την ηλικία των παιδιών και τα μέσα υλοποίησης

Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της παρέμβασης ήταν δομημένες, με σαφή αναφορά στην ηλικιακή ομάδα, στην προτεινόμενη διάρκεια υλοποίησης και αναλυτικά στα βήματα που έπρεπε να ακολουθήσουν οι νηπιαγωγοί. Στα προτεινόμενα σχόλια του ερωτηματολογίου αξιολόγησης των δραστηριοτήτων οι νηπιαγωγοί συχνά αναφέρθηκαν στα παραπάνω χαρακτηριστικά, εντοπίζοντας τα θετικά τους σημεία αλλά και τις αδυναμίες τους. Για παράδειγμα, στη δεύτερη ΕΔ οι νηπιαγωγοί βρήκαν ενδιαφέρον για τα παιδιά το βίντεο, αλλά υπήρξαν σχόλια για τη δυσκολία σύνδεσης των προτεινόμενων εικόνων με τις αντίστοιχες λεζάντες. Ενδεικτικά ανέφεραν τα εξής :

Σ2: «Το πρώτο κομμάτι της δραστηριότητας με το βίντεο και τις εμπειρίες πήγε πολύ καλά. Αλλά υπήρχε δυσκολία στις κάρτες και τις λεζάντες και στην αντιστοίχιση των εννοιών. Υπήρξε μεγάλη δυσκολία αναγνώρισης και σύνδεσης της εικόνας με την επιθυμητή λεζάντα».

Σ3: «Ήταν λίγο δύσκολες οι έννοιες που έπρεπε να εξηγήσουμε στα παιδιά και όχι τόσο εύκολη η αντιστοίχιση με τις εικόνες. Πολύ ωραίο το βιντεάκι».

Στην τρίτη ΕΔ φάνηκε από τα σχόλια των νηπιαγωγών ο Ξουτ να κερδίζει το ενδιαφέρον και την προσοχή των παιδιών που μοιράστηκαν με τις νηπιαγωγούς τα συναισθήματά τους για την περιπέτειά του αλλά και τις δικές τους εμπειρίες με αδέσποτα ζώα. Υπήρξε, ωστόσο, μια περίπτωση που το σχολείο δε διέθετε το συγκεκριμένο παραμύθι και η νηπιαγωγός βασίστηκε στην περίληψη που δινόταν στις οδηγίες, την οποία, όμως, δε θεώρησε το ίδιο δελεαστική με το παραμύθι για τα παιδιά. Στο ίδιο σχόλιο αναφέρεται ότι η δραστηριότητα απαιτούσε περισσότερο χρόνο από τον προτεινόμενο. Στην τέταρτη δραστηριότητα δεν υπήρξαν αρνητικά σχόλια. Όλα τα επιμέρους τμήματά της άρεσαν στα παιδιά και τα υλοποίησαν με ενδιαφέρον και χαρά. Στα σχόλια των νηπιαγωγών για την πέμπτη ΕΔ αναφέρονται ως λόγοι για τη μερική ή τη μη υλοποίησή της ο φόρτος εργασίας κατά τη συγκεκριμένη σχολική περίοδο λόγω Χριστουγέννων, αλλά και κακών καιρικών συνθηκών που απέτρεψαν τα παιδιά από το να βγουν στην αυλή και να υλοποιήσουν το ψυχοκινητικό παιχνίδι. Σε μία περίπτωση δεν υπήρξε ζυγαριά, οπότε δεν πραγματοποιήθηκε η δράση που απαιτούσε τη χρήση της, ενώ σε μία άλλη χρειάστηκε να κάνουν προσαρμογές στη δραστηριότητα, ώστε να μπορούν να συμμετάσχουν όλα τα παιδιά. Η αφήγηση της προσωπικής εμπειρίας των νηπιαγωγών, σύμφωνα με τις οδηγίες που τους είχαν δοθεί, χαρακτηρίστηκε ως ενδιαφέρουσα και αποτελεσματική, αφού ενεργοποίησε τα παιδιά να μοιραστούν δικές τους παρόμοιες εμπειρίες. Η έκτη ΕΔ ήταν μια δραστηριότητα που φάνηκε να δυσκολεύει τα παιδιά, όπως αποτυπώθηκε στα σχόλια των νηπιαγωγών, και ως προς τη χρονική της διάρκεια και ως προς τη θεματική της, καθώς η ιστορία με τον Μικρό Πρίγκιπα

δεν τους ήταν γνωστή, αλλά και γιατί τεχνικά ήταν δομημένη με πολλές εναλλασσόμενες δράσεις που δυσκόλευαν τα παιδιά να τις παρακολουθήσουν. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής σχόλια:

Σ3: «Τα παιδιά δε φάνηκε να ενθουσιάζονται με την ιστορία του Μικρού Πρίγκιπα (δυστυχώς ...), χρειάστηκε αρκετή επεξήγηση για να κατανοήσουν όσα γράφονταν στην ιστορία, γεγονός που τα κούρασε. Ωστόσο, φάνηκε να κατάλαβαν τελικά τα πάντα. Οι ερωτήσεις στον κτηνίατρο κύλισαν ομαλά, με λίγη υποβοήθηση από εμάς».

Σ5: «Οι πολλές καταγραφές κούρασαν τα παιδιά. Η δραστηριότητα αυτή δεν είναι δυνατόν να υλοποιηθεί μέσα σε 2 διδακτικές ώρες, αλλά χρειάζεται σχεδόν τις διπλάσιες ...».

Σ7: «Το κείμενο του κουκλοθέατρου ήταν δυσνόητο και σε συνδυασμό με τη συζήτηση που ακολουθούσε η δραστηριότητα ήταν κουραστική για τα παιδιά».

Στα σχόλια για την έβδομη ΕΔ οι νηπιαγωγοί αποτυπώνουν τον ενθουσιασμό των παιδιών για το κυνήγι του κρυμμένου θησαυρού. Χαρακτηριστικά ανέφεραν τα εξής:

Σ10: «Απολύτως επιτυχημένη. Ξετρελάθηκαν τα παιδιά με το κυνήγι του κρυμμένου θησαυρού».

Σ11: «Άρεσε πολύ στα παιδιά η διαδικασία της αναζήτησης λέξεων και της αποκάλυψης του θησαυρού και, επίσης, βρήκαν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες τις διαφάνειες».

Τόσο το γράμμα όσο και η δραστηριότητα με το κυνηγητό των λέξεων ενεργοποίησε ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των μαθητών, με αποτέλεσμα οι υπόλοιπες δραστηριότητες να προσελκύσουν, επίσης, το ενδιαφέρον τους. Η όγδοη ΕΔ είχε θετικά σημεία, όπως το συννεφόμετρο και το βίντεο με τον Πιτ που άρεσε στα παιδιά, αλλά και δυσκολίες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής σχόλια:

Σ1: «Ευκαιρία για ατομικές και ομαδικές δουλειές».

Σ5: «Δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί σε συνέχεια η δραστηριότητα ... Οι πολλές διακοπές του κουκλοθέατρου για ερωτήσεις και καταγραφή κούρασαν τα παιδιά ... Μόνο οι καταγραφές ουσιαστικά αποτελούν από μία δραστηριότητα ή κάθε μία από αυτές! Ενθουσιάστηκαν με το βίντεο του Πιτ».

Υπήρξαν, ωστόσο και διαφοροποιήσεις στην εφαρμογή της όγδοης ΕΔ. Μία νηπιαγωγός ανέφερε ότι η τελευταία δραστηριότητα αξιολόγησης δεν πραγματοποιήθηκε με το λογισμικό οπτικοποίησης, αλλά σε χαρτί του μέτρου. Στην ένατη ΕΔ τα όποια αρνητικά σχόλια είχαν σχέση κυρίως με τεχνικά θέματα, όπως ο ήχος στο βίντεο με την κτηνίατρο και η διάρκεια του. Επίσης, σε μία περίπτωση αναφέρθηκε ότι οι δραστηριότητες ήταν σε ένα βαθμό απαιτητικές για τα προνήπια αλλά και για τα νήπια. Επίσης, σχολιάστηκαν αρνητικά η μεγάλη διάρκεια της βιντεοσκόπησης με την κτηνίατρο αλλά και η ποιότητά της:

Σ3: «Εξαιρετική δραστηριότητα. Μόνο τεχνικά προβλήματα θα αναφέρουμε (κακή ποιότητα του βίντεο και λίγο μεγάλο σε διάρκεια)».

Στη δέκατη ΕΔ σχολιάστηκε αρνητικά η αναδρομή σε προηγούμενες φάσεις της πλοκής της ιστορίας με τον Ρεξ και την Πετούνια:

Σ8: «Κούρασαν τα παιδιά οι συνεχόμενες επιστολές από τον Ρεξ και την Πετούνια. Κατά τα άλλα ενδιαφέρουσα».

Σ12: «Τα νήπια ίσως κουράστηκαν με τη συζήτηση, η οποία έχει πραγματοποιηθεί κατά κάποιον τρόπο σε προγενέστερες δραστηριότητες αναφορικά με τα συναισθήματα των ζώων, με την πιθανότητα να έχουν συναντήσει κάποιο αδέσποτο και τι έκαναν σε αυτή την περίπτωση ...».

Στην ενδέκατη ΕΔ η μόνη δυσκολία που αναφέρθηκε στον επιπλέον σχολιασμό ήταν η μεγάλη διάρκεια της. Επιπλέον, κάτι που το συναντήσαμε για πρώτη φορά στην αξιολόγηση των δραστηριοτήτων και που, ωστόσο, ήταν σύμφωνο με τις οδηγίες που είχαν δοθεί από τα μέλη της επιστημονικής ομάδας στις νηπιαγωγούς, ήταν να αναφέρουν τυχόν περιπτώσεις που έκριναν ότι ενδέχεται να έχουν επηρεάσει με κάποιο τρόπο τα παιδιά ως προς τις στάσεις και τις αντιλήψεις τους απέναντι στα ζώα. Αναφέρθηκε, λοιπόν, σε έναν σχολιασμό:

Σ5: «Και αυτή η δραστηριότητα ήταν αρκετά μεγάλη και απαιτούσε περισσότερες από 6 διδακτικές ώρες για την υλοποίησή της ... Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σας ενημερώσω ότι ενδεχομένως να επηρέασα το πρόγραμμα καθώς, αφηγήθηκα κι εγώ μία προσωπική μου εμπειρία (είχαν πετάξει

φόλα στην αυλή του σπιτιού μας και σκότωσαν τον έναν από τους δύο σκύλους μας, ο οποίος μας περίμενε να επιστρέψουμε και έπειτα ξεψύχησε...). Απόλαυσαν ιδιαίτερα το κινητικό παιχνίδι αλλά και την ηλεκτρονική ιστορία που έφτιαξαν!».

Την ευχαρίστηση των μαθητών από το ψυχοκινητικό παιχνίδι την επιβεβαιώνουν και άλλοι νηπιαγωγοί με σχετικά σχόλιά τους:

Σ7: *«Το ψυχοκινητικό παιχνίδι άρεσε πάρα πολύ στα παιδιά!».*

Σ12: *«Η ψυχοκινητική δραστηριότητα άρεσε ιδιαίτερα στα παιδιά».*

Στον σχολιασμό της δωδέκατης ΕΔ αναφέρθηκε σε μία περίπτωση ότι η δράση με τις μουσικές καρτέκλες ήταν περιττή, αφού όσες φορές είχε παιχτεί το παιχνίδι κατά το παρελθόν, τα παιδιά βίωναν τον αποκλεισμό τους το ίδιο αρνητικά. Επίσης, στην ίδια περίπτωση αναφέρθηκε ότι ο χρόνος δεν επαρκούσε για τη δράση με τον σχολιασμό των πινάκων ζωγραφικής. Τέλος, ως προς τα τεχνικά χαρακτηριστικά της δέκατης τρίτης ΕΔ που συγκέντρωσε στο σύνολό της θετικά σχόλια από τις νηπιαγωγούς, μοναδική παρατήρηση ήταν να υπάρχουν λιγότερες κάρτες που έχουν ως εντολή να κάνουν τα παιδιά βήματα πίσω, έτσι ώστε να μην κουράζονται όσοι περιμένουν και να προλάβουν να παίξουν όλοι. Γενικά για την παρέμβαση, πέρα από το ότι λόγω της πανδημίας COVID 19 δεν έφτασε ο χρόνος για την υλοποίηση όλων των δραστηριοτήτων, αναφέρθηκε χαρακτηριστικά:

Σ3: *«..... ήταν μια πολύ προσεγμένη δουλειά στο σύνολό της, με πολύ ωραία μηνύματα για τα παιδιά. Ήταν ενδιαφέρον ότι χρησιμοποιήθηκαν λογισμικά και βίντεο, καθώς κρατούσαν αμείωτο το ενδιαφέρον των παιδιών, αλλά και εμείς εμπνευστήκαμε και μάθαμε εργαλεία χρήσιμα για επόμενες δραστηριότητες. Ευχαριστούμε πολύ, μπράβο σε όλη την ομάδα!».*

Συζήτηση-Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία βασίστηκε στις δραστηριότητες του ερευνητικού και εκπαιδευτικού προγράμματος ΕΥ ΖΩΩΝ που σχεδιάσαμε και υλοποιήσαμε σε νηπιαγωγεία της Κρήτης, λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία που έχουν οι εμπειρίες της πρώτης παιδικής ηλικίας που βιώνει το άτομο στο οικογενειακό αλλά και το σχολικό περιβάλλον, στη διαμόρφωση αντιλήψεων και στάσεων στη μετέπειτα ζωή του, και την αξία τους σε επίπεδο πρόωπης παρέμβασης (Κουτσοβάνου, 2007· Lightfoot et al., 2014). Σκοπός της παρούσας μελέτης ήταν να παρουσιάσουμε το περιεχόμενο των δομημένων αυτών δραστηριοτήτων που εφάρμοσαν οι εκπαιδευτικοί της προσχολικής εκπαίδευσης στα νηπιαγωγεία τους, αλλά και το πώς αξιολόγησαν τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες της παρέμβασης.

Όσον αφορά την αξιολόγηση των δραστηριοτήτων από τις νηπιαγωγούς που έφτασαν στην τελευταία φάση της συμπλήρωσης του εν λόγω ερωτηματολογίου, η γενικότερη αίσθηση που άφησαν σε αυτές οι δραστηριότητες ήταν θετική. Η ανάλυση τόσο των ποσοτικών όσο και των ποιοτικών δεδομένων έδειξε ότι οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες στην πλειονότητά τους θεωρήθηκαν λειτουργικές ως προς τους σκοπούς του προγράμματος. Παρόλο, μάλιστα, που υπήρξαν δραστηριότητες οι οποίες δεν ολοκληρώθηκαν για διάφορους λόγους (δυσμενείς καιρικές συνθήκες, πανδημία και εγκλεισμός), στον βαθμό που κάποιες επιμέρους δράσεις τους έλαβαν χώρα, συγκέντρωσαν πολύ υψηλή βαθμολογία ως προς την αποτελεσματικότητά τους, ενώ δραστηριότητες που δυσκόλεψαν τις νηπιαγωγούς λόγω της φύσης τους και των χαρακτηριστικών τους (βαθμός δυσκολίας, ηλικιακό επίπεδο-στόχος, προτεινόμενη διάρκεια), όπως φάνηκε και από τις αναλύσεις των ποιοτικών δεδομένων, βαθμολογικά ήταν λίγο χαμηλότερα από τις υπόλοιπες. Επιπλέον, παρατηρήθηκε ότι νηπιαγωγοί που υλοποίησαν μερικώς κάποιες δραστηριότητες (κυριότερα λόγω έλλειψης χρόνου), έτειναν να βαθμολογούν αυτές με χαμηλότερη βαθμολογία. Για τον λόγο αυτό, τα ποσοτικά αποτελέσματα της παρούσας αξιολόγησης θα πρέπει να αξιοποιηθούν με προσοχή. Από την ποιοτική ανάλυση των δεδομένων προκύπτει ότι οι δραστηριότητες προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των παιδιών. Ο σχεδιασμός τους ήταν τέτοιος, ώστε όλες να είναι δομημένες και

να εφαρμόζονται από όλες τις νηπιαγωγούς με συγκεκριμένες οδηγίες. Οι νηπιαγωγοί είχαν επισταμένως ενημερωθεί στην προπαρασκευαστική φάση του προγράμματος για το πόσο σημαντικό ήταν να μην παρεκκλίνουν από τις οδηγίες, ώστε να μην επηρεάσουν με διαφορετικούς τρόπους τις αντιλήψεις και τις στάσεις των παιδιών αλλά και των γονιών τους και κατ'επέκταση τα αποτελέσματα της ίδιας της παρέμβασης. Η πολύ μεγάλη ποικιλία ως προς τα μέσα που υιοθετούνταν σε κάθε δραστηριότητα φάνηκε να λειτουργεί διεγερτικά ως προς το ενδιαφέρον όχι μόνο των παιδιών αλλά και των νηπιαγωγών, υιοθετώντας από παραδοσιακές τεχνικές, όπως αυτή της αφήγησης, μέχρι ποικίλες και διαφορετικές εφαρμογές των ΤΠΕ στην εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα, η τεχνική της αφήγησης, που υιοθετήθηκε σε μεγάλο βαθμό στο σχεδιασμό των δραστηριοτήτων, είναι μια αλληλεπιδραστική προσέγγιση που προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πομπού και ενός δέκτη, άρα είναι μια διαδικασία που ενέχει μοίρασμα και ενισχύει την κοινωνικοποίηση του παιδιού. Μέσω αυτής καλλιεργείται η γλώσσα, η μνήμη, η αίσθηση του χώρου και του χρόνου όπου επιτελείται το περιεχόμενο της αφήγησης, καθώς η αφήγηση βασίζεται από τη φύση της στην αλληλουχία γεγονότων με αρχή, μέση και τέλος (Κουτσογιάννης & Αλεξίου, 2012). Επιπλέον, μέσω αυτής εγείρονται συναισθήματα, όπως, για παράδειγμα, όταν ζητείται από τα παιδιά να αφηγηθούν τι ένιωσαν όταν είδαν ένα συγκεκριμένο πίνακα ζωγραφικής με θεματική από το υπό διερεύνηση θέμα (Αναγνωστόπουλος, 1997· Υπ. Απ. Γ2/21072β, ΦΕΚ 304 / Β / 13-3-2003). Επιπροσθέτως, τα παιδιά ήρθαν σε επαφή με λογισμικά που δεν τους ήταν γνωστά ή ιδιαίτερα οικεία. Οι νηπιαγωγοί μπήκαν στη διαδικασία να συν-δομήσουν με τα παιδιά δράσεις μέσω αυτών (π.χ. η δημιουργία εννοιολογικού χάρτη στο λογισμικό spiderscribe στην τρίτη ΕΔ) δίνοντας τη δυνατότητα στα παιδιά να παράγουν τα ίδια γνώση και να μην είναι απλώς παθητικοί δέκτες πληροφοριών, αξιοποιώντας παράλληλα τις δυνατότητες της σύγχρονης τεχνολογίας στην υπηρεσία της εκπαιδευτικής πράξης (Orfanakis et al. 2016). Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι οι δραστηριότητες ήταν δομημένες ως προς τον τρόπο που οι νηπιαγωγοί θα τις υλοποιούσαν, εντός αυτών ενείχαν ένα βαθμό ελευθερίας στα παιδιά να αυτοσχεδιάσουν. Για παράδειγμα, στην πρώτη δραστηριότητα τους ζητήθηκε να διηγηθούν τη δική τους εμπειρία συνάντησης-επαφής με ένα αδέσποτο ζώο. Αν η έκβασή της ήταν αρνητική, καλούνταν να την τροποποιήσουν, ώστε η ιστορία τους να έχει τελικά ένα αισίο τέλος. Ένας βαθμός ελευθερίας αναδεικνύεται, επίσης, μέσα από δραστηριότητες που εμπλεκόταν και η χρήση της τεχνολογίας. Για παράδειγμα, στην τρίτη δραστηριότητα ζητήθηκε από τα παιδιά να παρατηρήσουν και να περιγράψουν διάφορες εικόνες αδέσποτων και στη συνέχεια να φτιάξουν μια μικρή δική τους ιστορία εντάσσοντας/υιοθετώντας στο σπίτι τους τον δικό τους «Ξουτ» και όλη αυτή η δραστηριότητα προτεινόταν να υλοποιηθεί μέσω του ελεύθερου λογισμικού spiderscribe, από όπου θα επέλεγαν τις εικόνες που καλύτερα ανταποκρίνονταν στην πλοκή της ιστορίας τους. Οι δραστηριότητες τους έδιναν, ακόμα, τη δυνατότητα να εκφραστούν ελεύθερα μέσω του ιχνογραφήματος. Για παράδειγμα, στην τέταρτη δραστηριότητα οι νηπιαγωγοί παρακινούσαν τα παιδιά, ως μέρος των οδηγιών που είχαν δοθεί από τους υπεύθυνους του προγράμματος, να αποδώσουν σε μια ζωγραφιά τη συνέχεια της ιστορίας που είχε προηγηθεί, απαντώντας στην ερώτηση: «Και τι έγινε μετά;». Επομένως, η όποια επίδραση της ιστορίας στις αντιλήψεις και τις στάσεις των παιδιών θα είχε την ίδια βαρύτητα για όλα τα παιδιά. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι στα θετικά των δραστηριοτήτων που ενέτειναν το ενδιαφέρον των παιδιών ήταν και η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασής τους, ανάληψης πρωτοβουλιών για την πορεία των δραστηριοτήτων, δεξιότητες η καλλιέργεια των οποίων είναι ζητούμενο στην εκπαιδευτική πράξη με βάση και το Πρόγραμμα Σπουδών του νηπιαγωγείου (Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011). Οι Borgi και Cirulli (2015) επιβεβαιώνουν ότι το ενδιαφέρον των παιδιών για τα ζώα συμβάλλει στη διαμόρφωση θετικών μορφών συμπεριφοράς απέναντι σε αυτά.

Το ενδιαφέρον των μαθητών για τις δραστηριότητες συνέβαλε στο να σκύψουν με μεγαλύτερη προσοχή στα προβλήματα που προκύπτουν από την κακοποίηση των ζώων, να μπουν στη διαδικασία να σκεφτούν τρόπους έννομης δράσης για την προστασία τους και να

έρθουν προ των ευθυνών τους για ό,τι αφορά στην ευζωία. Απώτερο όφελος των παραπάνω η κοινωνικο-συναισθηματική ανάπτυξη των μικρών παιδιών. Για παράδειγμα, στην τρίτη δραστηριότητα μία νηπιαγωγός ανέφερε χαρακτηριστικά ότι όλα τα παιδιά μπήκαν στη θέση του Ξουτ, που δεν τον ήθελε κανείς και τον έδιωχναν, ενώ στην έβδομη δραστηριότητα αναφέρθηκε η παρουσία παιδιού στην τάξη με προβλήματα όρασης, με το οποίο πιο εύκολα ταυτίστηκαν τα υπόλοιπα παιδιά, μέσω της συγκεκριμένης δραστηριότητας. Μέσα από αυτήν την εμπλοκή τα μικρά παιδιά αρχίζουν να αντιλαμβάνονται πώς λειτουργούν τα ζώα και ότι είναι σε θέση να σκέφτονται και να συναισθάνονται, κάτι που επιβεβαιώνεται ερευνητικά από τους Hawkins και Williams (2016). Σχολιάστηκε, επίσης, από τις νηπιαγωγούς της παρούσας έρευνας ότι οι δραστηριότητες (π.χ. η τέταρτη) έδιναν ευκαιρίες για να αναπτυχθεί το ομαδοσυνεργατικό πνεύμα, παρέχοντας στα παιδιά τη δυνατότητα για ατομικές και ομαδικές δράσεις.

Ωστόσο, οι απαντήσεις των νηπιαγωγών στη φάση της αξιολόγησης των δραστηριοτήτων ανέδειξαν και κάποιες δυσκολίες που αυτές ενείχαν. Παρόλο που η φύση των δραστηριοτήτων αξιολογήθηκε πολύ θετικά από το σύνολο των νηπιαγωγών, υπήρξαν περιπτώσεις που ορισμένες παράμετροι στον σχεδιασμό τους τους προβλημάτισαν, όπως για παράδειγμα, η χρονική τους διάρκεια. Εκτιμούσαν, δηλαδή, ότι επιπλέον διδακτικές ώρες θα καθιστούσαν την υλοποίησή τους ευκολότερη, λιγότερο πιεστική και την αφομοίωση της νεοαποκτηθείσας γνώσης καλύτερη. Για παράδειγμα, στην όγδοη δραστηριότητα, όπου έπρεπε οι νηπιαγωγοί να σταματήσουν τρεις φορές για να καταγράψουν τα σχόλια και τις απαντήσεις των παιδιών, θεωρήθηκε αρκετά εκτενής χρονικά, με αποτέλεσμα να κουράσει τα παιδιά και να επαναλαμβάνουν τις ίδιες απαντήσεις, χωρίς κάποια νέα προσθήκη. Οι μεγάλες σε διάρκεια δραστηριότητες είχαν κάποιες φορές ως αποτέλεσμα να μην ολοκληρώνονται όλες οι απαιτούμενες δράσεις. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα που αναφέραμε, οι νηπιαγωγοί που εξέφρασαν δυσαρέσκεια για τη διάρκεια της συγκεκριμένης δραστηριότητας ανέφεραν ότι δεν πρόλαβαν να χρησιμοποιήσουν το προτεινόμενο στην αξιολόγησή της λογισμικό (tagul). Επιπλέον, ορισμένοι νηπιαγωγοί έκριναν κάποιες δραστηριότητες δύσκολες για τα παιδιά και εκτίμησαν ότι δεν ανταποκρίνονταν απόλυτα στο ηλικιακό τους επίπεδο. Μια τέτοια δραστηριότητα που φάνηκε να δυσκολεύει τις νηπιαγωγούς ήταν η όγδοη δραστηριότητα με τον Μικρό Πρίγκιπα. Τέλος, υπήρξαν αρνητικά σχόλια για τις δραστηριότητες που αφορούσαν σε τεχνικά τους προβλήματα. Για παράδειγμα, στη δεύτερη δραστηριότητα οι φωτογραφίες δεν ήταν σε μορφή jpg, με αποτέλεσμα η ανάλυσή τους κατά την εκτύπωσή τους από τις νηπιαγωγούς να μην είναι καλή. Επίσης, στο βίντεο με την κτηνίατρο και με την εκπαιδευτριά, στο πλαίσιο της ένατης δραστηριότητας, ο ήχος δεν ήταν καλός και αυτό δημιουργούσε προβλήματα, καθώς έπρεπε διαρκώς να το διακόπτουν και να το ξαναβάζουν για να το παρακολουθήσουν εκ νέου.

Όλες οι παραπάνω δυσκολίες που προέκυψαν από την ποιοτική ανάλυση των σχολίων των 21 νηπιαγωγών που συμμετείχαν στη φάση της αξιολόγησης, αποτελούν ταυτόχρονα και περιορισμούς της παρούσας έρευνας. Για πολλές από αυτές τις δυσκολίες έχουν γίνει ήδη σοβαρές προσπάθειες από την επιστημονική ομάδα του προγράμματος και έχουν ληφθεί υπόψη στη νέα εκδοχή των δραστηριοτήτων που θα κληθούν να υλοποιήσουν οι νηπιαγωγοί στο μέλλον (π.χ. μείωση της ενδεικτικής χρονικής διάρκειας ορισμένων δραστηριοτήτων). Περαιτέρω περιορισμοί της έρευνας ήταν η αδυναμία υλοποίησης όλων των δραστηριοτήτων του προγράμματος λόγω των αστάθμητων παραγόντων που ενεργοποιούνταν καθημερινά από την πανδημία COVID-19 (π.χ. απουσία μεγάλου αριθμού παιδιών από το σχολείο, κλείσιμο σχολείων, εξ αποστάσεως εκπαίδευση) που πρακτικά δυσχέραινε την υλοποίηση κάποιων δραστηριοτήτων. Αυτό με τη σειρά του δυσχεραίνει τον σχηματισμό μιας πιο ξεκάθαρης εικόνας για την επίδραση της παρέμβασης στην αλλαγή των αντιλήψεων και των στάσεων των μικρών παιδιών.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι δεν μπορούμε να οδηγηθούμε σε απόλυτα ασφαλή συμπεράσματα ως προς την αποτελεσματικότητα της παρέμβασης, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τον ενθουσιασμό των παιδιών και των νηπιαγωγών για την πλοκή της ιστορίας και τις επιμέρους φάσεις της, με βάση τα σχόλια των ίδιων των νηπιαγωγών. Ο παιγνιώδης χαρακτήρας των δραστηριοτήτων φάνηκε να συμβάλει στην αφομοίωση της νεοαποκτηθείσας γνώσης από τα παιδιά. Η υλοποίησή των δραστηριοτήτων σε παιδιά προσχολικής ηλικίας φαίνεται να ανοίγει τον δρόμο για την περιθωριοποίηση στερεοτυπικών αντιλήψεων για τα ζώα, που ενδέχεται ακόμα και να έχουν εδραιωθεί στα παιδιά του νηπιαγωγείου, ειδικά αν ενισχύονται από γονείς και εκπαιδευτικούς. Στο μέλλον είναι απαραίτητη η περαιτέρω ενσωμάτωση στην εκπαιδευτική διαδικασία, προγραμμάτων για την ευζωία των ζώων, αδέσποτων και μη, για την ομαλή συνύπαρξη και συν-ανάπτυξη ανθρώπων και ζώων.

Σημειώσεις

¹ Με τον συνοπτικό τίτλο ΕΥ ΖΩΩΝ αναφερόμαστε στο ερευνητικό-εκπαιδευτικό πρόγραμμα «ΕΥ ΖΩΩΝ: Μαθαίνοντας να ζούμε με τα ζώα, Δράσεις για την ευαισθητοποίηση παιδιών, γονιών και εκπαιδευτικών απέναντι στα ζώα συντροφιάς».

Βιβλιογραφία

- Αναγνωστόπουλος, Β.Δ. (1997). *Τέχνη και τεχνική του παραμυθιού*. Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Αναστασάτος, Ν. (2005). *Σχολείο και περιβάλλον από τη θεωρία στην πράξη*. Ατραπός.
- Barnett, W. S., Epstein, D. J., Carolan, M. E., Fitzgerald, J., Ackerman, D. J., & Friedman, A. H. (2010). *The State of Preschool 2010: State Preschool Yearbook*. National Institute for Early Education Research. Rutgers The State University of New Jersey.
- Borgi, M., & Cirulli, F. (2015). Attitudes toward animals among kindergarten children: species preferences. *Anthrozoös*, 28(1), 45-59.
- Claxton, G., Costa, A., & Kallick, B. (2016). Hard thinking about soft skills. *Educational leadership*, 73(6), 60-64.
- Δαφέρμου, Χ., Κουλούρη, Π., & Μπασαγιάννη, Ε. (2006). *Οδηγός νηπιαγωγού: εκπαιδευτικοί σχεδιασμοί, δημιουργικά περιβάλλοντα για μάθηση*. ΟΑΔΒ.
- Δημητρίου Α. (2009). *Περιβαλλοντική εκπαίδευση: Περιβάλλον, αειφορία. Θεωρητικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις*. Εκδόσεις Επίκεντρο.
- Δώνη, Ε., & Γιώτσα, Α. (2017). Επισκόπηση προγραμμάτων πρόωμης παρέμβασης για την καλλιέργεια κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων στο νηπιαγωγείο. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 10(1), 68-97.
- Diakiw, J. (2016). Good for kids, good for us: Socio-emotional skill development in the early years. *Our Schools Our Selves*, 25(2), 39-46.
- Greenberg, M. T., Domitrovich, C., & Bumbarger, B. (2001). The prevention of mental disorders in school-aged children: Current state of the field. *Prevention & treatment*, 4(1), 1a.
- Hawkins, R. D., & Williams, J. M. (2016). Children's beliefs about animal minds (Child-BAM): Associations with positive and negative child-animal interactions. *Anthrozoös*, 29(3), 503-519. <http://eyzwn.edc.uoc.gr/educational-activities/>
<https://youtu.be/c6a2jH7pdyw>

- <https://www.youtube.com/watch?v=ux5WxlkjMn0>
- Hungerford, H. R., Volk, T. L., & Ramsey, J. M. (1994). *A Prototype environmental Education Curriculum for the Middle School*. UNESCO-UNEP-IEEP: Environmental Education Series (29).
- Kahn, P.H., Jr. (2002). Children's affiliations with nature: Structure, development, and the problem of environmental generational amnesia. In P.H. Kahn, Jr., and S.R. Kellert (Eds.), *Children and Nature: Psychological, Sociocultural, and Evolutionary Investigations* (pp. 93-116). MIT Press.
- Katz, L.G., & Chard, S.C. (1995). *Engaging children's minds*. Ablex Publishing Corporation.
- Kotrschal, K., & Ortbauer, B. (2003). Behavioral effects of the presence of a dog in a classroom. *Anthrozoös*, 16(2), 147-159. <https://doi.org/10.2752/089279303786992170>
- Kourkoutas, E., Georgiadi, M., & Hatzaki, M. (2011). Teachers' perceptions of pupils' social dysfunctions: A combined qualitative and quantitative approach. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 15, 3870-3880.
- Κουτσογιάννης, Δ., & Αλεξίου, Μ. (2012). Μελέτη για τον σχεδιασμό, την ανάπτυξη και την εφαρμογή σεναρίων και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων για τη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. http://www.greeklanguage.gr/sites/default/files/digital_school/anaptuxe_senarion_-_glossa__deuterobathmia_ekpaideuse..pdf
- Κουτσοβάνου, Ε. (2007). Μερικές απόψεις για το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) για το Νηπιαγωγείο και Προγράμματα Σχεδιασμού και Ανάπτυξης Δραστηριοτήτων. *Επιστημονικό Βήμα*, 7, 76-89.
- Laureta, B. (2018). Soft skills and early childhood education: Strange bedfellows or an ideal match?. *He Kyri*, 5(3), 28-34.
- Lee, J. C. K., & Ma, W. H. T. (2006). Early childhood environmental education: A Hong Kong example. *Applied Environmental Education and Communication*, 5(2), 83-94.
- Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. (2014). *Η ανάπτυξη των παιδιών* (Ζ. Μπαμπλέκου, Επιμ., Μ. Κουλεντιάνου, Μτφρ.). Gutenberg. (Έτος έκδοσης πρωτότυπου έργου: 2009).
- Ljudska univerza Rogaška Slatina (2017). *Οδηγός ενσωμάτωσης των ζώων στα εκπαιδευτικά προγράμματα* (Προϊόν Erasmus). <http://www.animalintegrationintheeducationalprogramme.eu/wp-content/uploads/2017/06.pdf>
- Λυριτζής, Ι. (2005). *Αρχαιολογία και περιβάλλον*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Μάρκου, Ρ. (2016). *Εικαστική αγωγή και μελέτη περιβάλλοντος στο πλαίσιο των διαθεματικών προγραμμάτων σπουδών στην προσχολική & πρωτοσχολική εκπαίδευση*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία.
- Ματσαγγούρας, Η. (2002). Διεπιστημονικότητα, διαθεματικότητα και ενιαιοποίηση στα νέα Προγράμματα Σπουδών: Τρόποι οργάνωσης της σχολικής γνώσης. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 7, 19-36.
- Μαυρικάκη, Ε. (2005). *Περιβαλλοντική εκπαίδευση. Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. Gutenberg.
- Melson, G. (2003). Child development and the human companion animal bond. *American Behavioral Scientist*, 47(1), 31-39. <https://doi.org/10.1177%2F0002764203255210>
- Νόμος 1650/86 (1986). *Για την προστασία του περιβάλλοντος*. (ΦΕΚ 160/ Α /16-10-86). Εθνικό Τυπογραφείο.

- Νόμος 4039/2012 (2012). *Για τα δεσποζόμενα και τα αδέσποτα ζώα συντροφιάς και την προστασία των ζώων από την εκμετάλλευση ή τη χρησιμοποίηση με κερδοσκοπικό σκοπό.* (ΦΕΚ Α - 15/02.02.2012). Εθνικό Τυπογραφείο.
- Νόμος 4830/2021 (2021). *Νέο πλαίσιο για την ευζωία των ζώων συντροφιάς-Πρόγραμμα ΑΡΓΟΣ και λοιπές διατάξεις.* (ΦΕΚ Α-169/18/09/2021, Επανεκτύπωση λόγω σφάλματος 20/09/2021). Εθνικό Τυπογραφείο.
- Orfanakis, V., Papadakis, S., Kalogiannakis, M., Ampartzaki, M., & Vassilakis, K. (2016). Digital student conference platform implementation: The case study of the "Research Project" course. *Ανοικτή Εκπαίδευση: Το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία*, 12(2), 5-23. <https://doi.org/10.12681/jode.10871>
- Παπαβασιλείου, Β. (2011). *Η περιβαλλοντική εκπαίδευση στις επιστήμες της αγωγής.* Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Παπαδημητρίου, Β. (2006). *Περιβαλλοντική εκπαίδευση και σχολείο. Μια διαχρονική θεώρηση.* Εκδόσεις Τυπωθήτω.
- Πολέμης, Ι. (1904). *Πρώτα βήματα*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Πρεβεζάνου, Β., & Χατζηγεωργίου Γ. (2012). *Μια φορά κι έναν καιρό ήταν ... το φυσικό περιβάλλον. Η αφήγηση ως εργαλείο μάθησης στην περιβαλλοντική εκπαίδευση για μικρά παιδιά.* Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Raver, C. C., Jones, S. M., Li-Grining, C. P., Metzger, M., Champion, K. M., & Sardin, L. (2008). Improving preschool classroom processes: Preliminary findings from a randomized trial implemented in Head Start settings. *Early childhood research quarterly*, 23(1), 10-26. <https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2007.09.001>
- Σαιντ- Εξυπερό, Α.,Ντ. (1997). *Ο μικρός πρίγκηπας* (Μ. Καρακώστα, μτφρ.). Πατάκης. [Έτος έκδοσης πρωτότυπου έργου 1943].
- Sobel, D. (1996). *Beyond ecophobia.* Orion Society.
- Τσάμπρα, Φ. & Σκαλιδη, Ζ. (2003). *Ξουτ.* Μίλητος.
- Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2011). *Εκπόνηση Προγραμμάτων Σπουδών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και οδηγιών για τον εκπαιδευτικό «Εργαλεία Διδακτικών Προσεγγίσεων». Νέο Σχολείο (σχολείο 21^{ου} αιώνα)-Νέο Πρόγραμμα Σπουδών, Οριζόντια Πράξη» MIS: 295450.* Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Υπουργική απόφαση Γ2/21072β (ΦΕΚ 304/τ.Β'/13-3-2003). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων σπουδών και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών Προσχολικής Αγωγής.* Εθνικό Τυπογραφείο.
- Χατζηγεωργίου, Γ. (2003). *Η Φυσική μέσα από τα μάτια του μικρού παιδιού.* Εκδόσεις Γρηγόρης.
- Χρυσafiδης, Κ. (1995). Περιβαλλοντική εκπαίδευση στο νηπιαγωγείο: ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση. *Σύγχρονη Εκπαίδευση: Τρίμηνη Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, (82/83), 104-109.
- Χρυσafiδης, Κ. (2000). *Βιωματική-επικοινωνιακή διδασκαλία.* Gutenberg.
- Walsh, F. (2009a). Human - Animal Bonds I: The relation significance of companion animals. *Family Process*, 48(2), 462- 480. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2009.01296.x>
- Walsh, F. (2009b). Human-Animal bonds II: The role of pets in family systems and family therapy. *Family Process*, 48(4), 481-499. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2009.01297.x>
- Walters, E., & Stokes, T. (2008). Social effects of a dog' s presence on children with disabilities. *Anthrozoös*, 21(1), 5-15. <https://doi.org/10.1080/08927936.2008.11425166>

White, R. (2004). *Young children's relationship with nature: Its importance to children's development and the earth's future*. White Hutchinson Leisure and Learning Group.

Παρελήφθη: 6.8.2021, Αναθεωρήθηκε: 14.11.2021, Εγκρίθηκε: 15.11.2021